

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Філологічний факультет**

Кафедра філософії та культурології

**САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРА РУСІ Й ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконав:
здобувач другого рівня вищої освіти
ОПП «Культурологія»
спеціальності 034 Культурологія
**Данильченко Максим
Володимирович**

Керівник:
доктор історичних наук,
професор Возний І.П.

Рецензенти:
магістр культурології, заступник
директора з основної роботи
Чернівецького обласного музею
народної архітектури й побуту
Колянківський О.В.
кандидат філософських наук,
асистент кафедри філософії та
культурології
Марчук О.Т.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 4 від 11 листопада 2025 р.
Зав. кафедрою _____ доцент Рупташ О.В.*

Чернівці – 2025

Анотація

У художній культурі визначне місце посідає архітектура. Розвиток сакральної архітектури Русі умовно можна розділити на два етапи.

На першому етапі до прийняття християнства і на початкових етапах культові споруди зводили з дерева.

З утвердженням християнства починають будувати монументальні споруди з каменю (другий етап). Культове кам'яне зодчество на Русі розвивалося протягом п'яти архітектурних періодів. За цей час воно пройшло шлях від сильного впливу зодчих з Візантії, до набуття чітких національних рис, активного формування власних архітектурних шкіл, відходу від візантійських традицій будівництва і проникнення елементів романського стилю в архітектуру, проникненням у неї народних мотивів.

Ключові слова: культова архітектура, храм, собор, ротонда, плінфа, брускова цегла, артіль, фреска, мозаїка

Summary

Architecture occupies a prominent place in artistic culture. The development of sacred architecture in Russia can be conditionally divided into two stages.

At the first stage, before the adoption of Christianity and in the initial stages, religious buildings were built of wood.

With the establishment of Christianity, monumental buildings began to be built of stone (the second stage). Religious stone architecture in Russia developed over five architectural periods. During this time, it went from the strong influence of architects from Byzantium to the acquisition of clear national features, the active formation of its own architectural schools, a departure from Byzantine construction traditions and the penetration of elements of the Romanesque style into architecture, the penetration of folk motifs into it.

Keywords: religious architecture, temple, cathedral, rotunda, plinth, block brick, artel, fresco, mosaics

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____М.В. Данильченко

Заява

Я Данильченко Максим Володимирович **Номер студ книжки**, заявляю, що кваліфікаційна робота на тему «Сакральна архітектура Русі й Галицько-Волинської держави»:

1) Була підготовлена виключно мною, і:

А. не порушує авторські права третіх осіб у відповідність із законом про авторське право;

В. повністю або частково була використана в якості основи для отримання диплому про вищу освіту або наукового ступеня мною чи іншою особою.

2) Крім того, я заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи збігається з друкованою.

Даною заявою я підтверджую, що був проінформований про права та обов'язки студента Університету, про правила, що стосуються перевірки оригінальності наукових робіт. Тому я заявляю, що я згоден на обробку моїх письмових робіт у відповідності з антиплагіатними процедурами Університету, а також на архівування цих робіт в базі даних іньєрнет системи UNICHECK згідно з антиплагіатними правилами і процедурами Університету.

Я також свідомий того, що у випадку, якщо робота написана мною, за рішенням Комісії університету буде містити факти, які суперечать умовам зазначеним у цій заяві, або, якщо коефіцієнти виходять за межі гранично допустимих норм (згідно Додатку 1), робота буде повернута на доопрацювання.

М.В. Данильченко

12 листопада 2025 року

ЗМІСТ

Анотація	– 2
Summary	– 2
Заява	– 3
ВСТУП	– 5
Розділ 1. ДЕРЕВ'ЯНЕ ЗОДЧЕСТВО РУСІ	– 11
1.1. Зародження та еволюція дерев'яної культової архітектури Русі	– 11
1.2. Формування канону дерев'яного культового зодчества	– 13
Розділ 2. КАМ'ЯНЕ САКРАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО	– 21
2.1. Початки кам'яного культового будівництва на Русі	– 21
2.2. Хронологія стильових періодів кам'яного культового зодчества	– 27
Русі	
а. Перший та другий періоди еволюції кам'яної культової архітектури	– 27
б. Третій стильовий період. Формування архітектурних шкіл Русі	– 34
в. Особливості четвертого стильового періоду, остаточне становлення архітектурних шкіл	– 46
г. П'ятий стильовий період. Розвиток будівничої техніки	– 60
ВИСНОВКИ	– 76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	– 80
ДОДАТКИ	– 97

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Пам'ятки давнього зодчества – джерело надзвичайної інформації про життя суспільства. Будучи одночасно пам'ятками мистецтва і техніки, вони дають цінні відомості про епоху, яка створила їх, про ідеологію, політичну ситуацію і художній смак епохи, будівельну техніку й організацію ремесла. Тому зацікавленість до таких пам'яток з'явилася дуже рано, принаймні з кінця XVIII ст. Однак, вивчення давніх споруд на перших порах було пов'язане не стільки з науковими завданнями, скільки з практичними потребами – ремонтом і оновленням давніх церков. Лише поступово, протягом XIX ст. усе більше з'являється й чисто науковий підхід, робились перші спроби встановити первісні форми і вигляд давніх споруд. Паралельно з вивченням пам'яток, які збереглися, проводилися і перші археологічні розкопки будов, які зникли.

Однією з найбільш відчутних перешкод, які заважали успішно вивчати історію монументального зодчества давньоукраїнської пори, є мала кількість пам'яток, які збереглися. Багаточисельні військові бурі, які пронеслися над досліджуваною територією, починаючи з монгольського вторгнення аж до Другої світової війни, знесли з лиця землі багато пам'яток давньоукраїнського зодчества. До цього слід додати значну кількість давніх храмів, які загинули внаслідок політики насильного окатоличення, що проводилася з XIV по XVII ст. у західних районах України і потрапили під владу Польщі й Литви. Тому у давньоукраїнському зодчестві відсоток пам'яток, що збереглися, значно менший, ніж в романській архітектурі країн Центральної та Західної Європи.

Між тим, розкопки пам'яток давньоукраїнського зодчества до порівняно недавнього часу проводилися досить епізодично. Все ж таки кількість досліджених пам'яток останніми роками зросла більше ніж у двічі.

Останнім часом проведені значні роботи і по детальному вивченню споруд, які збереглися. В результаті з'явилась можливість окреслити, хоча в самих загальних рисах, картину розвитку українського зодчества давнього періоду [5, с. 18].

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період X–XIV ст. Нижньою хронологічною межею є X ст. – це час коли завершується формування давньоукраїнської держави Русь зі столицею в Києві. У цей час на її території зводяться культові споруди. Поступово формуються архітектурні школи, які за стилем і способами зведення культових споруд увібрали в себе кращі форми і напрямки сусідніх народів і творчо їх переробивши стали самобутніми і неповторними. Верхньою хронологічною межею є XIV ст. – час, коли велич Галицько-Волинської держави поступово згасає і вона підпадає під владу Литви.

Ступінь наукової розробки. У даній роботі автор використовує ряд джерел, серед яких значне місце займають писемні, насамперед – літописи, як головне джерело вивчення історії Русі цього періоду. Початковий період висвітлює «Повість врем'яних літ» [64]. Про зведення культових споруд довідуємося з Київського літопису [42]. Наприклад, тут є згадки про церкву святого Спаса на горі «Карпиця», що в Галицько-Волинському князівстві. Період з 1205 по 1292 рр. охоплює Галицько-Волинський літопис. Головне місце у цьому літописі присвячено князівським міжусобним війнам, але поруч із цим знаходимо згадки щодо собору Пречистої Богородиці святої Марії, а також про культове будівництво Галицько-Волинських земель [42]. Згадуються культові споруди й в інших давньоукраїнських джерелах [28, с. 53–61; 62; 71; 75].

До джерел слід віднести і використаний у роботі «Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею у 1960 р.», складений Б.О. Тимощуком, де йдеться про розкопки дерев'яної церкви у с. Мартинівка Чернівецької обл. [85].

Науковий інтерес до середньовічних пам'яток архітектури з'явився у XIX столітті. Перші публікації про досліджуваний регіон носять джерелознавчий характер і стосуються здебільшого проблеми локалізації міст та питань їх історичної топографії. Незадовільний стан збереження пам'яток архітектури та поверхове їх вивчення спричинили появу помилкових суджень.

Етап вивчення давньоукраїнської архітектури пов'язаний з активними археологічними пошуками решток монументальних будівель. У першу чергу це стосується столиці Києва. Протягом XIX ст. тут було виявлено ряд давніх культових споруд. Протягом 1881–1885 рр. під науковим наглядом історика Ісидора Шараневича парох Лев Лаврецький відкрив і розкопав 7 фундаментів кам'яних та дерев'яних споруд княжої доби, про що згадує у своїй праці «Архітектурна спадщина давнього Галича» Ю.В. Лукомський. На початку XX століття з'являються перші спроби історико-архітектурної оцінки об'єктів у працях М. Грушевського [20]. Наприклад, у працях українських науковців початку століття пам'ятки галицької будівельної школи княжої доби трактуються як яскравий феномен на широкому тлі історії розвитку світової архітектури. Серед таких робіт значне місце посідають праці В. Січинського та батька галицької архітектури Я. Патернака [61; 73].

Новий етап вивчення культової архітектури Русі починається після другої світової війни й продовжується в наш час. Це пов'язано зі значним розширенням археологічних розкопок, архітектурних та культурологічних досліджень. Побачили світ ряд фундаментальних узагальнюючих праць, в яких із сучасної точки зору розглядаються проблеми розвитку дерев'яного та кам'яного культового зодчества. Наприклад доводиться, що галицька архітектура не походить від володимиро-суздальської (як це вважалося раніше), а навпаки мала безпосередній і тривалий вплив на білокам'яне будівництво у Володимиро-Суздальській землі. Виходять збірки статей, де міститься цінний матеріал щодо архітектури Русі і в першу чергу її столиці Києва [3].

Про загальні тенденції та напрямки українського зодчества можна дізнатися з третього тому «Археології Української РСР», присвяченого розвитку давньоукраїнської держави [4].

60-70-і роки XX ст. принесли для науки нові важливі відкриття пам'яток архітектури у містах західної частини досліджуваного регіону: у Василеві – кам'яний храм, дерев'яна церква в Мартинівці Чернівецької обл. [86], у Звенигороді – муровані храм, палац і дерев'яна П'ятницька церква [22], дерев'яні храми Галичини, дослідженими Б. Томенчуком [89, с. 82–86].

Протягом останніх десятиліть XX – початку XXI ст. вийшли нові публікації з проблем розвитку архітектурних шкіл [15; 23, с.34–42; 25; 33; 34; 47, с. 167–208; 65; 66, с. 87–103; 79, с. 16–44; 80; 93, с. 11–34].

Як видно вітчизняними й зарубіжними істориками й археологами проведена певна робота по дослідженню питань культової архітектури. Та на сьогоднішній день відсутня узагальнююча праця з даної проблеми.

Автор магістерської роботи ставить за **мету** простежити еволюцію культового будівництва Русі X – першої половини XIV ст. від дерев'яного до кам'яного.

Дана мета буде досягатися вирішенням наступних **завдань**: необхідно

- простежити зародження та еволюцію дерев'яної сакральної архітектури;
- дослідити шляхи формування канону дерев'яного культового зодчества;
- прослідкувати початки сакрального кам'яного будівництва на Русі
- проаналізувати хронологію стильових періодів розвитку культової архітектури;
- виділити архітектури школи, які діяли на досліджуваних теренах;
- визначити проблеми, які виникають під час дослідження культового зодчества.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження обрано сакральну архітектуру Русі й Галицько-Волинської держави

Предметом дослідження виступають культові споруди як вид архітектури, що пов'язана з християнською релігією.

Методологічна і теоретична база магістерської роботи.

Методологічні основи магістерського дослідження становлять принципи історизму, єдності історичного і логічного, взаємозв'язку і взаємозумовленості елементів конкретної соціокультурної системи.

У роботі використані сучасні культурологічні, філософські, загальнонаукові та спеціальні методологічні підходи та концепції. Серед них: метод порівняльного і системного аналізу, структурно-функціональний та типологічний методи, деякі аспекти лінгвістичного аналізу, генетичний метод, метод лінійної регресії, метод реконструкції культурних полів, метод соціокультурних спостережень і соціокультурної рефлексії тощо.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній вперше комплексно проаналізовано етапи та стан розвитку сакрального зодчества в середньовічній Русі-Україні, розглянуті основні стильові відмінності архітектурних шкіл.

Практичне значення роботи в тому, що її представлені матеріали можуть слугувати основою для розробки нових концептуальних підходів в області теоретичної та історичної культурології, використані при написанні узагальнюючих праць з історії культури України, культурології, при оформленні шкільних кімнат-музеїв, а також при проведенні культурно-просвітницької роботи серед учнівської молоді та людей які цікавляться вітчизняною історією. Результати дослідження можуть бути використані в навчальних дисциплінах гуманітарного профілю (історія, теорія культури, культурологія, мистецтвознавство та ін.).

Апробація роботи. Основні авторські результати, отримані в ході дослідження, обговорювалися на теоретичних, науково-методичних семінарах кафедри філософії та культурології філологічного факультету і конференціях. Серед них: наукова конференція студентів ЧНУ, міжвузівський студентський

науковий форум «Діалоги про культуру» в Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії, стаття у співавторстві з керівником кваліфікаційної роботи у мультидисциплінарному науковому журналі «Грааль науки», що індексується в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus.

Структура магістерської роботи цілком логічна і відповідає меті й завданням. Дослідження складається з вступу, двох розділів, що включають чотири підрозділи і чотири параграфи, висновків, списку використаних джерел і літератури, що складається з 100 позицій та додатків (29 рисунків). Загальний обсяг роботи – 123 сторінки.

ДЕРЕВ'ЯНЕ ЗОДЧЕСТВО РУСІ

1. Зародження та еволюція дерев'яної культової архітектури Русі

Український народ свій талан до мистецтва найбільше проявив у такій специфічній галузі культурної спадщини як сакральна архітектура. В основному вона відома нам через образотворче мистецтво та археологічні джерела. Нажаль сьогоденній стан розвитку науки не дозволяє точно визначити час появи дерев'яних культових споруд на теренах України. Припускають, що вони з'явилися тут ще в дохристиянський період в якості поганських святилищ. Серед науковців й нині проблема появи і функціонування язичницьких храмів викликає жваві суперечки. Донедавна вважалося, що «культові язичницькі храми були відомі лише на теренах західних слов'ян, традицію зведення яких вони запозичили у кельтів» [99, s. 19–20]. У нарративних джерелах XI–XII ст. з теренів Німеччини є згадки про західнослов'янські дерев'яні храми. Останні, на відміну від капищ, які не захищалися закритими конструкціями, були оснащені закритими приміщеннями, всередині яких розташовувалися боввани – ідоли перед якими відбувалися культові дії, моління й жертвопринесення. В якості храмів окремі науковці розглядають будинки-контини, в яких також стояли ідоли. Так, наприклад, в Житії Оттона Бамбергського подається опис храму-контини в Щетині: «була найголовнішою, виділялася прикрасами та дивовижною майстерністю споруда; вона мала скульптурні прикраси як зовні, так і усередині. Зображення людей, птахів і тварин були зроблені так природно, що здавалося, ніби вони живуть і дихають ... Там же було триголове зображення божества, яке мало на одному тулубі три голови і називалося Триглав» [27, с. 316].

Подібний опис храму в м. Аркона подає німецький Саксон Граматик: «Паркан, що оточував будівлю, прикрашений був навкруги майстерно

вирізаними фігурами, покритими однак грубою і потворною розмальовкою. Тільки один вхід був у ньому до храму. Самий храм був обведений подвійною огорожею, з яких зовнішня складалася з товстих стін, покритих червоною покрівлею, а внутрішня з чотирьох колон відділена від решти храму замість стін повішеними багатими килимами, які опускалися до землі і з'єднувалися лише з поперечними балками та покрівлею» [70, с. 370]. Також відомі язичницькі храми за археологічними розкопками у Гросс-Радені, Фельдберзі, Бамбергзі.

Свої культові храми мали й східні слов'яни. При них містяться дані в писемних джерелах, у першу чергу в згадках арабських мандрівників X ст. Наприклад, Аль-Масуді в розділі «Повідомлення про будинки, шановані у слов'ян» подає опис язичницького храму у слов'ян [1, с. 305]. Є згадки про культові язичницькі споруди у слові ченця Києво-Печерського монастиря Якова Мніха «Пам'ять та похвала св. Володимиру», де зазначається, що той «розрушив храми ідолівські богів з неправдивими іменами» [62, с. 17]. Згідно з сагою про Одда Стрілу, нгорвезький конунг Олаф Трюгтвасон «супроводжував князя Володимира до дверей храму і чекав, поки князь приносив жертви» [24, с. 118].

Завдяки плідній роботі українських археологів у другій половині XX ст. на теренах Західної України вперше були відкриті на язичницьких святилищах рештки храмів поганів (Зелена Липа, Рудники Звенигород).

Так, на вершині високого мису з крутими схилами й оточеного болотистою місцевістю та невеликими потічками, на правому березі Дністра біля с. Зелена Липа археологами виявлено залишки язичницького храму. Він являв собою споруду квадратної форми, яка своїми кутами була чітко орієнтована за сторонами світу. Стіни споруди були складені з двох паралельних рядів дерев'яних колод, покритих з обох боків глиняною обмазкою (рис. 1) [87 1998, с. 39–50]. Всередині по центру споруди розташовувався ідол (залишилася яма з обпаленими стінками), а перед ним дослідили культове поховання (рештки чоловіка, голова якого повернута на захід). Поруч з ідолем розміщувався великий плаский камінь, очевидно для

жертвопринесень. Виявлені на долівці храму фрагменти посуду, дали змогу датувати цю культові споруду XI–XII ст. По схилу останцю навколо храму в круглих ямах періодично розпалювали вогні. На захід від храму в твердій скелі досліджено культову криницю глибиною 14,5 м, яка не мала практичного значення оскільки не доходила до води. На останцю мису й близькій окрузі культурний шар відсутній, не простежені сліди житлових споруд, що може свідчити про незаселеність даної території.

Таким чином християнська культова архітектура на території Київської Русі, в першу чергу її західних регіонах, мала давні традиції. Більшість сучасних науковців згідні з думкою Я. Тараса, що «українське сакральне зодчество є автохтонним, а всі зовнішні впливи та запозичення місцеве населення «перетравлювало» і «переосмислювало», залишаючи майбутнім поколінням лише тип і план споруди» [80, с. 48].

1.2. Формування канону дерев'яного культового зодчества

У період середньовіччя більшість території Східної Європи була покрита густими лісами. Тому, логічно, при зведенні оборонних ліній, жител, господарських приміщень й культових споруд використовували деревину. Про те, що сакральні споруди були дерев'яними може свідчити літописне повідомлення, що після прийняття християнства князь Володимир «Повеле рубити церкви и поставляти по местомъ, иде же стояху кумире» [64, с. 180]. При побудові церкви у Вишгороді князь Ярослав «повеле древоделямъ да приготавлиють древо на согражение церкви, бе бо уже время зимно» [28, с. 58]. Варто також взяти до уваги справедливу думку Г.М. Логвина, що найдавніша архітектура східних слов'ян була дерев'яною і у давньоукраїнський час досягла високого рівня розвитку, наприклад, новгородський Софіївський собор [43, с. 21]. Однак брак інформації не дає можливості дослідникам з упевненістю визначити який був зовнішній вигляд і внутрішній інтер'єр цих храмів.

Це пов'язано, насамперед, з хвилями війн, які майже постійно проходили по даній території. Напевне, найперша хвиля – це монголо-татарська навала, яка зруйнувала і безповоротно знищила значну кількість культових споруд. Найбільше це стосується східних та центральних районів досліджуваного регіону. Через це дуже мало відомо про дерев'яні культові споруди цих територій. Значно більше відомо про крайні західні території. Це, насамперед, культове зодчество Галицько-Волинського князівства. Але це тільки в порівнянні з сусідніми на схід територіями. А в основному, про них відомо дуже мало. Про багато пам'яток культового зодчества можна говорити лише по відомостях з письмових джерел. Існує багато випадків, коли за тим чи іншим джерелом на якомусь певному місці мали б бути залишки споруди, але археологічні дослідження не дають жодних підстав говорити про такий факт. Отже, ці пам'ятки безповоротно зникли.

Останнім часом на стародавніх поселеннях археологи все частіше натрапляють на рештки сакральних споруд, що певною мірою може свідчити про значне поширення практики зведення культових різнотипних храмів із дерева. Вивчення цих залишків дають змогу простежити їх архітектурні особливості.

Певну уяву про те, як зовні виглядали дерев'яні культові споруди на теренах давньоукраїнської держави скласти з повідомлень писемних джерел, в яких зустрічаються свідчення про те що церкви могли бути однозрубними або мати кілька верхів і складатися з ряду зрубів, що покривалися окремим завершенням. Літописи подають, що київський собор св. Софії в Києві, заснований Ольгою, був дерев'яним, а Софійський собор Новгорода – тринадцятиверхим. У Лаврентіївському літопису зазначалося, що в 1124 р. «Тоді ж погоріло Подолля все... А на другий день погоріла Гора і монастирі всі, що їх було шестисот на Горі в городі» [42, с. 180].

Основу дерев'яних культових споруд складав зруб, що завершувався куполом [77, с. 26]. Додаванням до нього інших зрубів утворювало різні комбінації.

Нажаль дерев'яні культові споруди Київської Русі не збереглися до нашого часу, тому свої знання ми можемо черпати з матеріалів археологічних досліджень, в першу чергу на теренах Західної України. Розвиваючи гіпотезу, яку висунули С.А. Таранущенко та П.Г. Юрченко, Г.М. Логвин доказав, що «пам'ятки українського народного дерев'яного будівництва XV–XVIII століть зберегли до наших днів вигляд дерев'яних церков давньоруського часу» [43, с. 25].

Професор зі Львова Ярослав Тарас виділив кілька типів сакральних дерев'яних споруд [80, с. 69]. У більшості вони одноапсидні. Серед церков виділяються 1 – невелика однозрубна каплиця в с. Пітрич на Дністрі урочище Гора-Монастир (поч. XIII ст.) (рис. 2, 1) [91, с. 244]; 2 – однозрубні з трапецієвидною апсидою – с. Вікно, урочище Мартинівка, замкова церква на дитинці літописного Василева урочище Замчище, на території феодальної садиби в урочищі Хом у Василеві на Буковині (XII – перша половина XIII ст.) (рис. 2, 2, 3) [17 с. 336–337]; 3 – двозрубні, дводільні (нава+апсида) – Сокілець, урочище Батарея на Поділлі (XII–XIII ст.) (рис. 2, 6–7), Давидгород на Волині (XI–XII ст.) (рис. 2, 4), посад княжого Галича в урочищі Церквиська (XII ст.), церква Благовіщення в Галичі [29, с. 103–104], 4 – двозрубна тридільна, з п'ятистінчатою навою та прямокутною апсидою – церква Параскеви П'ятниці літописного Звенигорода на Білці (XII–XIII ст.) (рис. 2, 7–8) [50, с. 455], 5 – тризрубна в якій квадратна нава і прямокутний вівтар – храми в Луцьку (Івана Хрестителя XIII ст.) (рис. 2, 10) та в Тереховлі (св. Онуфрія) [81, с. 113], 6 – двозрубна культова споруда в якій восьмибічна нава та гранчастий вівтар – церква у Володимирі-Волинському (св. Онуфрія XIII ст.) (рис. 2, 11) [84, с. 148], 7 – тризрубна, де як і в попередньої восьмибічна нава, але трапецієподібний вівтар – культова споруда з посаду літописного Биковена на Івано-франківщині (XII–XIII ст.) (рис. 2, 12) [91, с. 278–280], 8 – тризрубна з восьмигранною навою та гранчастим вівтарем – дитинець літописного Звенигорода на Білці (XII–XIII ст.) (рис. 2, 13–4) [23, с. 39]. Зведення таких невеликих церков зумовлене історичними обставинами: феодальною роздробленістю в країні; необхідністю в

короткі терміни, своїми силами місцевих майстрів-тесярів з досвідом зведення дохристиянських святинь, споруджувати у великій кількості з наявного матеріалу християнські церкви.

Безумовно, дерев'яні церкви зводились практично по всіх великих містах і маленьких містечках, князівських і феодальних фортецях Русі. Це були парафіяльні храми. Тут також були монастирські храми і, фактично всі сільські церкви були дерев'яними. Сліди християнських кладовищ та церков як центрів професійних об'єднань міщан виявлені на посадах давньоукраїнських міст і за межами оборонних ліній, про що свідчать масові знахідки глиняних полив'яних плиток (особливо в південно-західних регіонах). Однак, погана збереженість органіки в землі на сьогоднішній день не завжди дає можливість простежити їх розташування і тим більше планування.

Так, за переданням, київські князі Аскольд і Дір під час одного з військових походів на Візантію познайомилися з християнством, прийняли хрещення і спорудили дерев'яну церкву пророка Іллі. Вона згадується в угоді київського князя Ігоря з візантійською імперією 944 року: «А християн-русів водили присягати в церкву святого Іллі, бо це була соборна церква» [42, с. 30]. Науковці припускають, що у 988 році мешканців Києва хрестили саме поблизу неї (рис. 3). Однак зовнішній вигляд церкви св. Іллі на сьогодні не встановлений. Причиною цьому є повна відсутність описів чи картин з її зображенням. Граф О. Уваров у XIX ст. писав: «церкви Галичини служили взірцями як для церкви св. Іллі в Києві, так і для всіх інших християнських храмів, які могли існувати на Русі до остаточного прийняття християнської віри» [80, с. 312]. З писемних джерел відомо, що у 1072 р. вишгородський старійшина «огородників» Ждан Микола звів у Вишгороді дерев'яну однокупольну Борисоглібську церкву.

Останніми роками на Подолі в Києві виявили залишки двох дерев'яних церков. Перша (2003) складалася з великого зрубу-нави і трапецієподібної апсиди. За виявленими артефактами дослідники датують її XI – початком XII ст. [30, с. 323]. До особливостей планування церкви можна віднести басейн-

хрещальню хрестоподібної форми вкопаний у підлогу перед вівтарем. Наявність купелі засвідчує перехід місцевого населення від підготовки до прийняття хрещення (катехуменат) до постійного використання зазначеного обряду. Така традиція існувала й у скандинавів, й у Візантійській імперії до іконоборчого періоду. Форми хрестоподібних купелей, мають повні аналогії серед хрещалень ранньохристиянської Візантійської імперії та землях, що входили до її складу (Херсонес Таврійський). В архітектурному вирішенні церква з Подолу Київського має певні паралелі з культовими спорудами Скандинавії (розміщення хорів на шести міцних стовпах).

У 2007 р. в іншому місці Подолу знайдено залишки ще одного дерев'яного храму кінця XI – початку XII ст. навколо якого розташовувався могильник. Десь у середині XII ст. храм розібрали, його територія засипана і в другій половині XII ст. забудована [76, с. 353].

Як було зазначено вище, дерев'яне сакральне зодчество давньоукраїнської держави представлене лише окремими пам'ятками і то завдяки археологічним дослідженням. Це пояснюється рядом об'єктивних і суб'єктивних причин, а саме: поганою збереженістю органічних решток у землі, слабкою розробкою методів і методики дослідження такого роду пам'яток. Тому кожне археологічне відкриття нової дерев'яної культової споруди на «вагу золота» і дозволяє усувати вищенаведені причини. На південно-західних теренах давньоукраїнської держави у XII–XIII ст. розвинулася досить самобутня архітектурна школа дерев'яного зодчества, що стала відображенням соціально-політичної дійсності того часу [88, с. 120–121]. Цей регіон через активні зв'язки з країнами Центральної Європи, в першу чергу з Польщею та Угорщиною, став контактною зоною де взаємопроникали і взаємозбагачувалися, доповнюючи одна одну, традиції візантійської та романської архітектур. Це проявилось не тільки у використанні романського стилю мурування, активному застосуванню орнаментальних елементів, але й інколи прямим копіюванням окремих архітектурних форм чи певних типів споруд. Найбільше це простежується в появі на досліджуваних теренах ротонд

– християнських центричних храмів, що не характерні для інших територій Русі. Ідея їх зведення запозичена із Західної Європи. У Центральній Європі вони невідомі. Хоча традиція спорудження круглих культових споруд у східних слов'ян тягнеться ще від язичницьких часів (рис. 4). Археологічно зафіксовані вони, наприклад, в Ржавинцях на Буковині, Пустинка на Чернігівщині тощо. Християнські ротонди повторювали форми попередників. Наприклад, восьмигранна Воскресенська ротонда-каплиця в княжому Галичі (ур. Воскресенське, XIII ст.) [45, с. 275-298], церква св. Миколая з дитинця Пересопниці [82, с. 160–170], багатокутна ротонда в Олешкові на Прикарпатті (XII – початок XIII ст.) [90, с. 145]. Остання є унікальною за будовою дерев'яна культова споруда не лише для давньоукраїнського, а й для європейського середньовічного архітектурного зодчества. Це була споруда великих розмірів, що складалася з головної частини у вигляді дванадцятигранника й триапсидної прибудови розташованої зі східного боку. Верхню надбудову підтримували десять колон розміщених по периметру споруди. Підлога храму (окрім апсиди) була вистелена полив'яними платками. В центрі вони формували складну орнаментальну композицію, до якої входили омфалії (орнаментовані кола) великих і малих розмірів. Великі омфалії прикрашалися мозаїчними зображеннями птахів (орел у геральдичній позі, голуб, грифон), а в малих вміщені, очевидно, серафими. Образи виконано з особливим старанням, чітко пророблено пір'яний покрив птахів (крила, тулуб, хвіст, лапи). Великі розміри зображень роблять їх величними, монументальними. Подібне зображення павича відоме в Благовіщенському соборі Чернігова. Варто зазначити, що розміри омфалій в обох храмах однакові. Взагалі мозаїчна підлога ротонди в Олешкові є безпрецедентною для давньоукраїнського декоративного зодчества.

На теренах Київської Русі поступово починають зводити й дерев'яні хрестово-купольні церкви. Серед найраніших відомі тринавна церква Івана Хрестителя на Подолі княжого Галича (рис. 5) [91, с. 220]. Хоча існує думка, що це була кам'яна церква [33, с. 427–441].

Науковці припускають, що першою дерев'яною церквою, яку 988 року звів у Києві великий князь Володимир Святославич була Василівська (Трьохсвятительська) (на честь небесного покровителя князя Св. Василя). Вважається, що її прообразом слугував дерев'яний храм, який бачив Володимир Великий у Херсонесі перебуваючи там. Згодом, на місці Василівської церкви у 1183 р. Святослав Всеволодович звів кам'яний храм.

У багатьох випадках дерев'яні церкви передували пізнішим кам'яним. Так, наприклад, Л. Лаврецький під час розкопок церкви Благовіщення біля присілку с. Крилоса, дослідив рештки дерев'яних конструкцій. Науковець припускав, що на цьому місці раніше розташовувалася дерев'яна споруда, можливо християнський храм [44, с. 31]. Сучасні археологи довели правоту здогадок Л. Лаврецького. Завдяки дослідженням було встановлено, що тут дійсно у XII ст. існував дерев'яний храм. Він складався з двох зрубів (більший слугував навою, менший – вівтарем). Дах церкви був перекритий листами з олова (досить часта практика такого покриття того часу). Храм був знищений внаслідок пожежі. Пізніша церква Благовіщення була більшою за розмірами. Тому її фундаменти охопивши рештки дерев'яної церкви фактично не порушили їх [73, с. 27]. Оскільки обидві церкви орієнтовані в одному напрямку, то науковці припускають, що і дерев'яна і кам'яна пізніша церкви були присвячені одному святому чи біблійній події.

Як виглядали екстер'єри та інтер'єри дерев'яних церков на жаль ми сьогодні не можемо знати, однак плани їх часто визначають за підлогою, оскільки вона у храмах викладалася керамічними полив'яними плитками різноманітних форм (квадратні, трикутні, трапецієподібні, прямокутні, фігурні тощо). Вони не піддавалися стиранню чи фізичному пошкодженню, оскільки на той час взуття шили з м'якою підошвою без твердих каблуків. За розвалами плиток без слідів будівництва (нагромадження каменю, плінфи, вапняного щебню) залишки дерев'яних храмів досліджені в багатьох містах Русі (рис. 6). Досить часто до XIV ст. навколо культових споруд розташовувалися некрополі. На підставі таких опосередкованих даних залишки дерев'яних церков були

виявлені в Данилові (Галицька земля), Василеві, Ленківцях на Пруті (Буковина), Володимирі-Волинському (ур. Онуфріївське), церква св. Миколая у Львові, Галичі (ур. Побережжя), Звенигороді на Білці, Пліснеську [10, с. 214–222; 17, с. 337; 53, с. 52; 83, с. 73–79]. Варто відзначити, що традиція покриття полив'яними плитками підлоги культових споруд характерна для Галицько-Волинських земель. За їх межами зустрічаються лише поодинокі випадки такого мощення. Так, у Білгороді Київському виявлено залишки підлоги викладеної полив'яними плитками [57, с. 145]. Практика покривання підлоги мозаїчними глиняними плитками разом із кризою Галицько-Волинського королівства поступово деградує і згодом припиняється.

На думку Ю. Лукомського «у княжому Галичі існувала майстерня плиткарів, яка займалася виготовленням і, можливо, укладанням мозаїчних підлог на замовлення тогочасних «інвесторів» у різноманітних сакральних спорудах» [47, с. 191].

Наслідуючи муровану архітектуру внутрішні стіни дерев'яних храмів могли тинькувати або покривати левкасом куди наносився розпис на біблійні теми. Так, з писемних джерел відомо, що «градник» Мироніг звів церкву велику (у Вишгороді в 1026 р.) и розписав всю і прикрасив. Засвідчені розписи й археологічно. Шматки левкасу з відбитками колод зрубу з одного боку й слідами розпису на іншому, виявлені на місці церкви у с. Вікно (ур. Мартинівка) на Буковині [86, с. 162]. Подібні шматки левкасу виявлені в розвалах житла в Новогрудку (Білорусь). Традиція таких церковних розписів зберіглась у Західній Україні в XVI–XVIII ст.

Таким чином, досліджені на території середньовічних поселень рештки різних за типами і формами дерев'яних церков дають можливість стверджувати, що такі пам'ятки давньоукраїнського культового зодчества були значно поширеними. Формування екстер'єру і інтер'єру сакральних споруд відбувалося під значним впливом як візантійської, романської так і автохтонної народної традиції зведення церков.

Дерев'яні храми Русі були досить поширеними культовими спорудами і мали різні архітектурні форми. Однак, з поширенням і утвердженням християнства на теренах Русі змінило й традицію зведення культових споруд. Для піднесення престижу молодій давньоукраїнській державі в очах християнізованих сусідів практика дерев'яного сакрального зодчества поступово замінюється київськими князями монументальною кам'яною архітектурою.

КАМ'ЯНЕ САКРАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО

2.1. Початки кам'яного культового будівництва на Русі

Загальноприйнятим вважається твердження, що поява кам'яних сакральних споруд на пряму пов'язана з прийняттям християнства на Русі і першим зразком культової кам'яної споруди є церква Успіння Пресвятої Богородиці (Десятинна) зведена на вершині Старокиївської гори протягом 989–996 років. Однак, як показали археологічні дослідження та аналіз писемних джерел, кам'яне будівництво, принаймні в Києві, почалося значно раніше. Варто згадати відомі з літописів кам'яний палац княгині Ольги, та рештки кам'яної ротонди розташованої на території первинного дитинця князівської столиці.

Такі дані дають можливість констатувати, що ще до запровадження християнства давньоукраїнська держава та її майстри могли запозичувати у навколишніх сусідів зразки архітектурних шкіл. Розвиток давньоукраїнського ремесла, поглиблення його спеціалізації наприкінці X – початку XI ст. дали поштовх до появи різних за призначенням кам'яних споруд. Давньоукраїнські майстри досить швидко змогли опанувати нові, раніше не відомі їм, принципи кам'яного монументального зодчества. У цьому вони значно просунулися вперед, що незабаром вилилося в появі місцевих архітектурних шкіл сакральної архітектури.

У Русі сформувалися власні традиції зведення храмів та будівельної техніки, що відрізнялася від іноземних технологій. Як відомо з літописів зведення храму починалося весною (квітень) і прагнули завершити роботи до свята Воздвиження Чесного Хреста Господнього (14 вересня). Для перших кам'яних сакральних споруд (Десятинна церква, собор св. Софії, Золоті ворота тощо) майстри насамперед облаштовували котлован під майбутній

фундамент споруди. На його дно вкладали дерев'яні лаги, що йшли вздовж майбутніх стін. До ґрунту вони кріпилися диблями. Після цього поверх лежнів для вирівнювання заливався розчин із цем'янки. Поверх такої подушки з великого каміння на розчині укладався фундамент споруди. З часом процес зведення фундаментів змінюється. Уже в XI ст. поступово спрощується процес закладки лежнів. На початок XII ст. зодчі повністю відмовилися від облаштування дерев'яних субструкцій і переходять до зведення фундаментів з великого каміння без зв'язуючого розчину або з використанням глини. Зменшується й глибина закладання самого фундаменту. Спостерігається й застосування різної ширини основи споруди. Найширшими фундаменти були характерні для галицької архітектурної школи.

Мурування стін розпочинали в другому будівельному сезоні. Будівництво могло тривати кілька сезонів. Наприклад, стіни церкви Успіння Пресвятої Богородиці (Десятинної) мурували протягом восьми років, Софію Київську зводили шість років. В середньому на зведення культової споруди витрачали чотири–п'ять років. Наприклад, стільки років зводили соборний храм Успенської Києво-Печерської Лаври.

Для зведення стін перших храмів головним чином використовували високоякісну цеглу-плінфу. Це були тонкі і широкі плитки прямокутної (наближеної до квадрату) форми виготовлені з добре вимученої глини і добрим випалом. У ранніх пам'ятках плінфа була менших розмірів. На початках за процесом її формування і випалу стежили запрошені з Візантії майстри, оскільки місцеві ремісники не були знайомі з такою будівельною технікою. Для плінфи в основному використовували каолінову глину. Тому цеглини були рожевого або жовтуватого кольорів. Починаючи з XII ст. для виготовлення плінфи почали використовувати місцеву глину, через що її колір міг варіювати. Новий вид будівельних матеріалів, а саме брускову цеглу вперше застосували в Києві для відновлення споруд після великого

землетрусі 1230 року. Запозичили її, як припускають науковці, з теренів Польщі.

У ранніх кам'яних культових спорудах для оздоблення підлоги та стін широко використовували декоративні елементи з мармуру, який поставлявся сюди з Криму чи Візантії. Для укладання фундаментів, зведення стін та їх декорування використовували й породи місцевого каменю (пісковик, граніт, кварцит, шліфований волинський мармур). В ряді міст лівобережжя Русі для внутрішнього оздоблення церков часто використовували овруцький пірофілітовий сланець (шифер). На теренах Галичини часто використовували місцеві види вапняку. Цей будівельний матеріал був настільки популярним, що його транспортували на значні відстані Дніпровським і Дністровським водними шляхами.

У процесі мурування стін на Русі для в'язки плінфи широко використовували вапняний розчин. У ряді середньовічних міст України виявлені залишки ремісничих печей для випалювання вапна. Для наповнення розчину використовували шматки спеціально випаленої для цього глини або побиту цеглу, що надавало йому достатньо високої механічної в'язкості та міцності. Такий розчин широко використовувався при зведенні будівель у Візантії й називався цем'янка. В практиці різних архітектурних шкіл вміст наповнювача різнився. Так у Переяславі основу розчину становила глина, на Волині – крейда, в Галицькій землі для більшої в'язкості застосовували гіпс або алебастр (частіше як наповнювач).

Важливо відзначити, що для сакрального зодчества давньоукраїнської держави у XII ст. характерним є використання керамічних полив'яних плиток для облаштування набірних підлог у храмах. Вони замінили мармур, оскільки були значно дешевшими у виробництві та й матеріал для їх виготовлення мав значне поширення на досліджуваних теренах. Якщо на всій території Русі укладали підлоги гладкими плитками різних конфігурацій (найчастіше квадратні й трикутні), то для галицької архітектурної школи попри гладкі характерні й рельєфні плитки з різноманітними зображеннями на них.

Щоб зменшити тиск на фундаменти споруди та покращити акустику всередині храму в стінах залишали ділянки порожнечі куди закладали глечики-голосники (рис. 7).

Щоб уникнути великого навантаження на стіни й фундаменти споруди склепіння мурували в одну цеглину. Цей прийом запозичений майстрами з Візантії. Хрещаті стовпи всередині храму підтримували стяжні арки, що утворювали підбанний квадрат на який встановлювалася сама баня. Над хрестоподібним внутрішнім простором панували циліндричні склепіння. Самі куполи мурувалися з цегли (інколи з фігурно-вигнутої плінфи) і оштукатурювали.

Дахи та бані храмів на Русі як правило покривали листами із свинцю, який доставлявся сюди з Візантії, а пізніше з Польщі. Зрідка бані церков могли покривати листами з міді покритої зовні позолотою (звідси походить назва «золотоверха»).

Перед початком будівництва майстри за замовленням ктитора (князя чи єпископа) вибирали місце під майбутній храм. Найчастіше це було найвище місце в окрузі, для того щоб на фоні неба цю сакральну споруду можна було побачити здалеку. Таке розміщення храмів на теренах давньої України відоме ще з часів трипільської культури IV–III тис. до н.е. і практикується до сьогодення. Після цього майстри окреслювали і князь чи духовна особа святково закладали першу цеглину майбутнього храму. Потім встановлювали місцеположення вівтаря, його орієнтацію і вже від нього визначали кути споруди та її поділ на частини. При цьому зодчі не користувалися будь-якими кресленнями чи планами. Як правило, вони використовували традиційну систему зведення храму, в якій заздалегідь встановлювалися розміри культової споруди (довжина, ширина, висота). За міру довжини використовували так званий «візантійський фут» (майже 32 см), лікоть (36–38 см), сажні. В різних архітектурних школах і будівельних артілях користувалися відповідно різними метричними мірами. Але, що стосувалося внутрішнього простору то тут все мало узгоджуватися з одним точним мірилом, яким могли бути любий дерев'яний брусок певної величини чи

косинець. Наприклад, у Новгороді археологи виявили лінійно-колову дерев'яну лінійку, якою майстри вимірювали кривизну арок, апсид і інших округлих поверхонь.

Екстер'єр храму на Русі відзначався простотою. Визначальною деталлю культової споруди завжди вважалася центральна баня, що базувалася на багатогранному чи круглому барабані у східній частині церкви (над вівтарем) або в самому центрі, коли культова споруда мала форму ротонди. Саме у внутрішній частині барабану, як найвищій точці церкви, закріпилася традиція, що тягнеться й понині, зображувати Христа-Пантократора (Вседержителя). Відносно головної бані облаштовувалася і центральна нава. У храмі, в залежності від кількості вівтарів могло бути й кілька нав (в основному від одної до трьох, хоча зустрічається й більша кількість). Як зазначає Ю. Асєєв: «центральні і бокові нави символізували корабель, спрямований із заходу на схід, тому східна частина будівлі закінчувалась напівкруглими апсидами у вівтарній частині за числом нав» [8, с. 112].

На Русі панував хрестово-банний тип сакральних споруд, який був запозичений, очевидно, у південних сусідів візантійців, хоча його започаткували вірмени й інші представники малоазійських провінцій Східно-Римської імперії.

Світло в приміщення храму потрапляло через вікна, яких у культових спорудах було небагато та свічками. Віконниці в основному мали круглу форму, хоча й були винятки (у Десятинній церкві рами вікон були прямокутної форми). У писемних джерелах такі різнокольорові шибки згадуються як «римські». Однак, не завжди вони були імпортом, а могли виготовлятися на місці. Про це свідчать виявлені археологами рештки майстерень для виробництва мозаїчної смальти та кольорового скла у Києві (Печерський монастир, собор св. Софії) та Переяславі.

Інтер'єр храмів, на відміну від екстер'єру був надзвичайно багатим. Стіни культових споруд розписувалися фресками або покривалися мозаїкою. В

основному це були малюнки на біблійні сюжети, зображення святих, різноманітні орнаменти (в більшості рослинного характеру). Таке внутрішнє облаштування також було запозичене у візантійській традиції. Усі зображення підпорядковувалися певному канону за яким вони доповнювали один одного якщо розглядати малюнки за годинниковою стрілкою (зліва направо).

Внутрішній простір культової споруди вертикально і горизонтально членувався на окремі частини, що характерно й для сьогоденного дня. По вертикалі найвища частина храму це «небо», яке належить Богові Христу, Богоматері та янголам. Це є символом Царствія небесного, в якому будуть жити праведники, що вірно служили Богові і приклонялися перед ним. Тут у медальйоні розміщувалося зображення Христа-Пантократора. У вівтарній частині було зображення символу «Церкви Земної» – Богоматері з піднятими на рівні голови руками (поза Оранти Благаючої), що виступала заступницею всіх грішників на землі. У вимі, як правило трон Ісуса для проведення страшного суду. Середня зона символізувала рай де знаходяться янголи і євангелісти. Тут за годинниковою стрілкою розміщені зображення сцен із життя Ісуса Христа. Це так званий календар христологічних свят. Нижня, третя зона належала земному світу. Тут як правило сюжетні композиції відсутні. Зустрічаються окремі зображення засновників Церкви Земної (апостолів, святих мучеників, праотців, пророків, воїнів «стовпів церкви». При цьому дотримувались чіткого поділу «табелю про ранги». Канонічно не закріпленими були зображення земних правителів (ктитори, князі та їх дружини, світські сцени). Як правило вони малювали у нартексі.

По горизонталі культові споруди від входу до вівтаря також ділилися на зони. При цьому також із дотримуванням «табелю про ранги», тобто в залежності від рівня святості. Найважливішою частиною храму був вівтар, що вважався місцем перебування Бога. Тому тут мали привілей знаходитися лише клірики.. Середина храму – нава, що призначалася для вірян, які через молитву символічно єднали себе з небом У західній частині культової споруди розташовувався нартекс, що виступав символом землі. У ньому

перебували оглашені (люди, що проходили випробувальний термін перед хрещенням) та нехрещені віряни. Вони мали право брати участь у богослужіннях окрім таїнства євхаристії.

2.2. Хронологія стильових періодів кам'яного культового зодчества Русі

Кам'яне культове зодчество Київської Русі у своєму розвитку пройшло п'ять стильових періодів:

а. Перший та другий періоди еволюції кам'яної культової архітектури

Перший будівельний період, це час, коли на Русі відбувалося зародження кам'яного сакрального зодчества. Він припадає на останні роки X – перша третина XI століття. Важливо відзначити, що практично все монументальне будівництво Київської Русі домонгольського періоду зосереджувалось в руках князівської влади. Наприклад, у Київській землі у XI–XIII ст. із 24 згадок замовників лише два – церковні ієрархи, а решта – князі. У Володимиро-Суздальській землі всі 17 замовників, що згадуються у літописі, лише князі.

Під час зведення своїх перших сакральних пам'яток давньоукраїнські майстри за зразок брали храми Візантійської імперії та її провінцій. Досить часто вони консультувалися у запрошених заморських зодчих. Таким чином у X – на початку XI ст. у Києві була споруджена церква Успіння Пресвятої Богородиці або Десятинна церква. Як зазначає літопис це архітектурне диво звели грецькі вмільці-будівельники. Київський князь Володимир «надумав спорудити камінну церкву святої Богородиці, і, пославши [послів], привів майстрів із Греків» [42, с. 67]. Відомий український архітектор Юрій Асєєв припускає, що «вони походили з візантійської провінції» [8, с. 25]. Як припускають науковці за взірць для столичної сакральної споруди обрана була церква Богородиці Фароської (храм Богородиці на Маяці), що розміщувалася біля Великого палацу імператора в столиці Візантії Константинополі.

Результати розкопок дозволяють лише в самих загальних рисах зрозуміти планову схему давньої церкви. Це тринавна шестистовпова триапсидна культова споруда, характерна для середньовізантійської архітектури (так звана схема вписаного хреста). Стіни зведені з каменю та плінфи. Майстри укладали плінфу на цем'янці у техніці прихованого ряду, при якій по фасаду споруди цеглини через ряд втоплювалися у товщину стін. Таким чином створювалася надзвичайно мальовнича смугаста поверхня стін. Із другої третини X ст., така кладка була характерною для константинопольської школи архітектури. Ця техніка, як і фрагменти багатого оздоблення будівлі, що збереглися, свідчать, що будівельниками були столичні візантійські майстри (рис. 8).

Таким же багатим було й внутрішнє облаштування храму. Вся площа церкви була перекрита склепіннями, що нагадували своїм абрисом хрест. Над ними панувала центральна баня. Все це покоїлося на поясі криволінійного зводу, що опирався на чотири потужні колони. До східної стіни сакральної споруди примикали вівтарі у вигляді напівкруглих виступів. Тринавний храм оточували криті переходи, що об'єднували ряд приміщень. Особливої урочистості церкві Успіння Пресвятої Богородиці надавали дві вежі, що розташовувались із заходу. Особливої урочистості храму додавало місце розташування. Як уже зазначалося, культова споруда була зведена на піку Старокиївської гори і таким чином панувала над усім «Містом Володимира» і дерев'яними халупами містян. Її сяючі під променями сонця бані можна було побачити не лише з ремісничого Подолу, а й далеко з Лівобережжя Дніпра. По завершенні будівельних робіт почалося оздоблення храму. Як повідомляє літопис інтер'єр сакральної споруди прикрасили іконами, коштовним начинням й іншими культовими речами, що були передані візантійцями київському князю Володимирі Великому як весільне віно за свою принцесу Анну. Підлогу храму вкривали майолікові плитки, а стіни були покриті фресками та мозаїкою. Інтер'єр храму доповнювався різноманітним високохудожнім декором (колони з мармуру, різного розміру й оздоблення пірофілітові плити, різані перекладини

тощо). Багатство мармуру в храмі дало підстави сучасникам називати його «мраморяним», про що не раз згадується в літописі.

Перший кам'яний храм Київської Русі простояв до 1240 р., коли був зруйнований татарами-монголами. Потім церква довго не відбудовувалася. У XIX ст. на її місці звели нову церкву, розібрану 1935 р. У 1938-1939 рр. залишки Десятинної церкви були розкопані. Від давнього храму збереглися лише невеликі ділянки нижніх рядів кладки стін і шматки фундаментів, переважно фундаментні рови.

Розкопками була відкрита своєрідна структура фундаментів і дерев'яних субструкцій під ними. Фундаментні рови були відкриті місцями по ширині фундаментів, а місцями значно ширше (ширина ровів біля 2 м при ширині фундаментів 1,1 м). В апсидах виймання ґрунту було зроблене не тільки під фундаментами, але й широким котлованом під площею апсид. Дно фундаментальних ровів і майданчики під апсидами були укріплені дерев'яною конструкцією, яка складалася з 4-5 лежнів круглого або прямокутного перетину, покладених уздовж напрямку стін. Над лежнями був розміщений другий ярус таких самих лежнів, покладених поперек лежнів першого ярусу. Вся ця дерев'яна конструкція була залита шаром розчину, вище розташовувався фундамент, що складався з великих каменів (кварцит, піщаник, валун), також залитих розчином.

Після смерті князя Володимира кам'яно-цегляне будівництво на Русі перервалося приблизно на 30 років, а майстри, мабуть, повернулися на батьківщину.

Наступний, другий період розвитку сакральної архітектури Русі припадає на хронологічний відтинок в двадцять років (30–50-і рр. XI ст.). Тоді на Русі розгортається потужний урбаністичний бунт. Розростаються княжі міста, з'являються нові. Країною в цей час управляли два сини князя Володимира – Мстислав та Ярослав. Уже 1022 р. за розпорядженням Мстислава, в честь перемоги його над касогами і їхнім князем Редедєю, було збудовано церкву Богородиці у Тмутаракані – далекої колонії Русі у районі

нинішньої Тамані: «А коли вернувся він до Тмутороканя, то заложив церкву Святої Богородиці і спорудив її, що стоїть і до сьогодні» (рис. 9) [41, с. 122; 42, с. 85]. При розкопках науковці встановили, що технологія формування фундаменту цілком відповідає технології, що використовували при зведення Десятинної церкви. Це була триапсидна, шестистовпна (або чотиристовпна з нартексом) культова споруда.

Згодом розпочалося будівництво у стольному місті Мстислава – Чернігові, де було закладено Спаський собор. Письмові джерела не повідомляють часу початку будівництва, але до 1036, коли помер князь Мстислав, стіни собору були збудовані заввишки, «як, на коні стоячи, [можна] рукою досягти» [42, с. 87]. Чи був собор зведений тоді ж чи після смерті Мстислава у будівництві настала перерва, невідомо. Спаський собор у Чернігові зберігся донині майже повністю (рис. 10). У плані він являє собою тринавову будівлю, близьку за схемою до Десятинної церкви, але має перед апсидами додаткове членування (так звану бему), що характерно для пам'яток константинопольської архітектури. Уздовж усієї будівлі над її північною і південною навами розміщувалися хори, що підтримувалися дерев'яними балками. Собор увінчаний п'ятьма банями. Біля східних кутів споруди розміщувалися невеликі молитовні споруди (каплиці), а до південно-західної стіни примикала двоповерхова хрещальня. В інтер'єрі збереглися сліди фрескових розписів. Підлога була вистелена плитами червоного шиферу з урізаним у них малюнком, заповненим мозаїкою. Таким чином, загальна композиція Спаського собору нагадувала піраміду. Екстер'єр сакральної споруди відзначається елегантним опрацюванням її стін, які були викладені змішаною технікою кладки плінфи з утопленням рядом з використанням рожевої цем'янки. У стіни вмуровували також кам'яні валуни зі слабо обробленого пісковику темно-сірого кольору. У склепіннях були встановлені голосники. Дах покривався свинцевими листами.

Цілком можливо, що будівельники, які мабуть приїхали з Києва до Чернігова були з тієї ж столичної візантійської будівельної організації, що

зводила Десятинну церкву. Тому вони в Спаському соборі хотіли певною мірою повторити її схему.

Після смерті князя Мстислава Ярослав Мудрий зосередив у своїх руках владу над усією Руською землею. Відповідно до ролі Києва як стольного града потужної держави було значно збільшена укріплена площа так званого «Міста Ярослава». У Києві розгорнулося широке кам'яно-цегляне будівництво. Для його організації Ярослав Мудрий запросив з Візантії досить сильну артіль, яку, мабуть, підкріпили ще майстрами, що працювали у Чернігові та місцевими ремісниками-городниками, що мали можливість перейняти навики столичних майстрів.

У цей період давньоукраїнське культове будівництво починає орієнтуватися на національні традиції. Підтвердженням цьому може слугувати собор Софії Київської, який став композиційним центром і найвеличнішою спорудою «Міста Ярослава». Його величавість і багатство зачаровували людей. Період його побудови поки що точно не визначено: більшість дослідників відносить його до 30-х рр. XI ст. (1037 р.), хоча існує й інша точка зору, що будівництво собору було розпочато ще 1017 р. [7, с. 3].

Митрополит Іларіон – свідок спорудження собору у «Слові про закон і благодать» писав: «юже церкви дивна и славна всем округьниим странам, яко же ина не обрящется во всем полунощи півночі земнєємь от востока до запада» [75, с. 38].

Собор майже неушкоджений височить й нині, хоча в певній мірі спотворений пізнішими перебудовами епохи бароко. Софія Київська – величезна п'ятинавна хрестово-банна споруда із хрестово-банною системою склепінь із 13-ма банями (рис. 11). Зі сходу до храму припасовані п'ять апсид, а з решти боків розташовані криті коридори у два поверхи, що доповнювалися додатково широкими галереями в один поверх. До західної стіни між критими коридорами примикали дві вежі всередині яких були облаштовані гвинтові сходи, якими можна було піднятися на хори. Завдяки

таким конструкціям храм також нагадує піраміду, що робить його надзвичайно величним [58, с. 28].

Екстер'єр храму надзвичайно урочистий. Це проявляється у використанні значної кількості декоративних елементів у екстер'єрі (відкриті коридори-галереї обрамлені рядом аркад, висока ошатна баня, що панувала над всією пірамідальною спорудою, заглиблення в стіні на дві або три сходинки (так звані ніші), різнокольорові віконниці, оздоблення фасаду меандровим орнаментом та зображенням хрестів, кладка в техніці прихованого ряду з вкрапленнями великих каменів пісковика). В інтер'єрі – це проявляється в об'ємо-просторовому вирішенні внутрішнього простору. Оскільки собор зазнав значних перебудов у XVIII ст. давні ділянки облаштування стін можна побачити на окремих частинах стін звільнених від штукатурки.

Пишнотою відзначався й інтер'єр Софії Київської. Стіни споруди покриті фресками не тільки на біблійні але й світські сюжети (наприклад, зображення сім'ї київського князя Ярослава Мудрого, прийом візантійським імператором потчу княгині Ольги, портрет зодчого храму, сцени з побуту (полювання, приборкання коней), відпочинку киян (виступи скоморохів, танцюристів, музик). Вершиною образотворчого та декоративного мистецтва є мозаїчні панно [59, с. 152].

У будівлі розрізняються два аспекти огляду: людям, що стоять у напівзатемненому просторі внизу, верхні, залиті світлом частини собору здаються божественно прекрасними, але недосяжними, тоді як князю та його наближеним, що знаходяться на хорах, вся блискуча пишнота інтер'єру відкривається тут же, поруч. Хори собору великі за площею й служили залами для урочистих церемоній князівського та єпископського дворів.

Безсумнівно, що Софійський собор було створено як центральну пам'ятку архітектури давньоукраїнської держави, стверджувати її велич, символізувати і пропагувати міць нового християнського віросповідання. Загальний розмір собору з галереями по довжині 41,7 м, по ширині 54,6 м. Головний купол височіє над рівнем підлоги на 28 м. Площа основного п'ятинавного ядра храму

біля 600 м², а площа хорів, які використовувались як світські приміщення для потреб княжого двору – 260 м². Архітектурні та археологічні дослідження, проведені в Софії, дозволяють з достатньою достовірністю реконструювати її першопочатковий вигляд, а також отримати уявлення про зниклі чудові мозаїчні підлоги. Навколо собору йшла цегляна огорожа, яка, мабуть, оточувала резиденцію митрополита. Археологічними розкопками на цій території відкриті також залишки цегляної будівлі [11, с. 105].

Незважаючи на те, що будівництвом Софійського собору керували константинопольські архітектори, порівняння цього храму з іншими подібними пам'ятками Візантійської імперії та її провінцій виявляє його особливість, оскільки аналогічних зразків чи копій не існує.

Сліпуча краса Софії Київської спонукала феодальну верхівку та клір з інших земель Русі мріяти про зведення у них аналогічних сакральних споруд. Тому майстри-будівельники київської артілі після столиці погодилися зводити Софійські собори в Полоцьку (50-і роки XI ст.) й Новгороді (1045–1050 рр.) (рис. 12). Це була репліка Софії Київської у дещо примітивнішій поставі. Про те, що ці сакральні споруди зводили саме київські зодчі свідчать подібність храмів, аналогічні прийоми їх зведення, деталі архітектурного вирішення. Так усі храми є п'ятинавними культовими спорудами з різною кількістю закритих галерей навколо них. Біля київського собору п'ять апсид та дві сходові вежі, у новгородського та полоцького – по три апсиди по одній вежі. Різнилися собори й кількістю бань (у Софії Київської їх було 13, Новгороді – 5, Полоцьку – 7). Можливо це пояснюється наявністю у місцевої верхівки коштів на спорудження і опорядження храмів). Цим можна пояснити й дещо простіше опорядження інтер'єрів культових споруд. Тут не використовували мозаїку (досить договартісний декор). Стіни покривалися лише фресковим розписом.

Зодчі київської будівельної артілі окрім Софій звели в різні роки першої третини XI ст. ще ряд споруд у Києві. Серед них можна виділити Золоті ворота з церквою Благовіщення на них, монастирі з соборами Георгія

та Ірини (святі покровителі князя Ярослава та його дружини Інгігерди) (рис. 13) [13, с. 52–57] «Заложи церковь святыя Софѣя, премудрость Божию, митрополѣю и пол семь церковь на златыхъ вратѣхъ камену святыя Богородица Благовѣщение... посемъ святаго Георгія монастырь и святыя Орины» [71, с. 8]. Археологічні дослідження показали, що за архітектурними деталями ці культові споруди нагадували собор святої Софії в Києві тільки у зменшеному вигляді. Більшість науковців дотримуються думки, що це були хрестово-банні тринавові споруди з бічними критими коридорами та нартексом. Як і в центральній споруді Київської держави Софії тут по кутах північно-західних стін храмів розміщувалися вежі в яких сходи могли вести на хори. Не поскупилися ктитори церков й на їх внутрішнє опорядження. Інтер'єри храмів були пишно оздоблені фресками, мозаїчними панно, карнизами з різьбленого каменю, майоліковою плиткою на підлогах.

Таким чином, у середині XI ст. після спорудження київського Софійського собору на Русі розгорнулася інтенсивна будівельна діяльність. Нам поки що неясно, чи зводили будівлі послідовно одна за одною, чи будівельна організація була вже настільки потужною, що могла іноді споруджувати кілька об'єктів одночасно. Така будівельна активність безумовно сприяла формуванню місцевих кадрів майстрів. Очевидно, в цей час почали з'являтися спеціалізовані ремісничі артілі, які мали свій «почерк», технологію тощо. Появилися й нові ремісничі професії, які обслуговували потреби будівництва «каменосечци», «плинфолдеятели», «лѣятели», «гвоздочники» тощо.

б. Третій стильовий період. Формування архітектурних шкіл Русі

Формування місцевих архітектурних шкіл Русі припадає на наступний стильовий період – третій. Це відбувалося протягом другої половини XI – початку XII ст. Він характеризувався масовою появою монастирів та сакральних споруд, архітектура яких цілком узгоджувалася з новими засадами культового зодчества. У цей період завершується формування закомарного храму, який, за визначенням К. Міхеєнко, є одним із перших нововведень

давньоруської архітектурної традиції [51, с. 36]. Усі фасади таких храмів завершуються напівкруглими закомарами, частина яких є конструктивними (заповнюють торці склепінь), а частина закомар – декоративні (примикають до схилів склепінь).

За період із 60-х років. XI ст. на початок XII ст. у Києві та його найближчих околицях було збудовано сім великих храмів і дещо скромніших за розмірами. Мабуть, раніше за інших у 1062 р. Ізяслав Ярославич заклав собор Дмитрівського монастиря (рис. 14, 1)[69, с. 409]. Тут у 1087 році поховали сина Ізяслава Ярополка: «із псалмами і співами провели його до монастиря святого Дмитрія, опорядивши тіло його, з честю положили його в раці мармуровій у церкві святого апостола Петра, що її він сам почав був зводити» [42, с. 126]. Споруда не зберіглася, а її фундаменти в свій час були описані досить по-аматорськи, що дає можливість встановити тільки найзагальнішу схему плану. Це був шестистовпний, триапсидний храм зі сходовими майданчиками для хорів та боковими галереями. У західних кутах храму існували якісь добудови, напевно, башта з східцями і хрещальня. Центральна апсида церкви була гранчастою, а бічні – півкруглими. Стіни зводились змішаною технікою кладки з утопленням рядом.

У 1070 р. Всеволодом Ярославичем був закладений хрестово-банний Михайлівський собор Видубицького монастиря з трьома боковими навами (рис. 14, 2–3). «Того ж року закладена була церква святого Михайла у монастирі Всеволожим на Видобичі» [42, с. 106]. До наших днів зберіглася лише західна половина споруди, а східна його половина вивчена розкопками, однак, як виявилось, ділянка, де знаходилися апсиди, обвалилися в Дніпро і тому план східного закінчення храму може бути відновлений лише гіпотетично. Храм мав восьмистовпову схему. Сходова вежа на хори не розташовувалася не окремо, а була вмонтована в нартекс утворюючи на фасаді виступ. Звели його з плінфи на вапняному розчині. До північної та південної стін храму примикали родові князівські усипальниці Стіни храму

були покриті фресками, підлога вистелена рожевими шиферними плитами інкрустованими мозаїкою [39, с. 68–75].

1073 р. з ініціативи преподобного Феодосія Печерського на гроші князя Святослава Ярославовича заклали Успенський собор Києво-Печерського монастиря, який був побудований за три роки (рис. 14, 4–5). «Того ж року основана була церква Печерська» [42, с. 112]. Собор багаторазово перебудовувався, а під час Другої світової війни був зруйнований. Вивчення всіх матеріалів, що збереглися, дозволяють у загальних рисах уявити не тільки план, але й його просторову композицію. Як засвідчує патерик Києво-Печерського монастиря сам собор і його внутрішній інтер'єр облаштовували майстри з Константинополя, що за настановою Богородиці, що приснилася їм із макетом храму та його розмірами, прибули до стольного града Київ: «Міру поклала пояс Сина Мого, за Його велінням» [62, слово 2]. Це мала бути хрестоподібна шестистовпна споруда з однією банею. Зі східного боку храм довершували апсиди гранчастої форми, а із заходу розміщувався нартекс із хорами над ним. У стінах виявлено декілька ярусів дерев'яних зв'язків, а також карнизи з шиферних плит, з'єднаних між собою залізними анкерами. Інтер'єр храму відзначався багатством фрескових розписів, мозаїчних панно, пірофілітовими плитами з вирізьбленими на них візерунками, декоративними плінфовими елементами на фасаді споруди. Науковці припускають, що культ Божої Матері на теренах давньоукраїнської держави почав поширюватися власне після побудови храму Успіння Пресвятої Богородиці в Києво-Печерському монастирі. Він став зразком для нового типу одnobанної культової споруди в монастирі. Такий тип храмів поширився на теренах Русі саме в XII столітті.

Неподалік від Успенського собору розкопками виявлені залишки майстерні з виробництва скла і смальти для мозаїк [95, с. 131].

У 1072 р. був освячений перший на Русі храм-усипальницю на пошану святих великомучеників Бориса і Гліба у Вишгороді (рис. 14, 6–8). «Перенесли святих страсотерпців Бориса і Гліба, учинивши празник

світлий, переложили їх у нову церкву, що її зробив Ізяслав і яка стоїть і нині» [42, с. 111]. Культова споруда була зруйнована під час монгольської навали в 1240 р. За архітектурним вирішенням церква нагадувала чернігівський Спаський або київський Софійський собори. Він являв собою хрестово-банну культову споруду, до складу якої входили нартекс та вежа (розташована біля північно-західної стіни) в якій по сходах можна було піднятися на хори. Стіни були цегляними зведені у техніці кладки «з прихованим рядом» і вмурованими рядами необробленого каменю. Екстер'єр фасаду прикрашали заглиблення-ніші у вигляді арок. Як і в інших сакральних спорудах його верх покривали свинцеві листи. Інтер'єр храму відзначався багатими фресковими розписами та підлогою з покриттям з полив'яних керамічних плит.

У другій половині XI ст. (припускають 1075 року) за сприяння колишнього ігумена Києво-Печерського монастиря Стефана на високому пагорбі в урочищі Клов був заснований однойменний монастир, який згадується ще в літописах як «Стефанич». Духовним осередком монашої обителі став зведений тут собор Пресвятої Богородиці Влахернської (рис. 14, 9–10) заклали її десь в 90-і роки і закінчили в 1108 р. про що повідомляє літопис: «Кончаша верхъ святыя Богородица Влахерны на Кловѣ зложенѣи Стефаномъ епископомъ бывшу ему прежѣ игуменомъ Печерскаго манастиря» [71, с. 14]. В плані це був восьмистовпний хрестово-банний собор, оточений внутрішніми й зовнішніми галереями. Кладку стін, як у багатьох давньоруських спорудах, здійснювали змішаним способом. Матеріали внутрішнього оздоблення церкви представлені фрагментами фрескового тиньку, що мав багату кольорову гаму. Без сумніву, Кловський храм мав хори. Вірогідно, сходи до них розміщувалися виступами на західному фасаді. За розмірами він нагадує найбільший храм давнього Києва – Десятинну церкву; за плануванням – досить рідкісний тип восьмистовпного собору. Схожість деяких рис в архітектурі Кловської та Десятинної церков свідчить про те, що остання була зразком для будівництва храму на Клові [6,

с. 37–46; 14]. Він має аналогії: Спаський собор у Чернігові, Борисоглібський у Вишгороді, Михайлівська церква Видубицького монастиря в Києві.

Великим князем Всеволодом Ярославичем був заснований Андріївський (Янчин – Янка (Анна) дочка князя) монастир: «Всеволодъ заложи церковь святого Андрея... створи у церкви тоя монастырь» [71, с. 11]. У 1086 р. тут була організована перша на Русі жіноча школа з вишивання і закладена церква св. Андрія. Її освятили в 1131 р. Як і попередні вона була усипальницею, де поховані представники князівського роду.

Очевидно, під час будівельних робіт у Києво-Печерській лаврі тут сформувалася власна архітектурна школа і артіль, яка звела кілька культових споруд на території монастиря.

1106 р. на кошти Миколи Святоши (в миру князя Святослава Давидовича, правнука Ярослава Мудрого) згадана артіль, із плінфи та дикого каменю у змішаній техніці мурування, звела надбрамну церкву Печерського монастиря (рис. 15, 1–3). Церква за розмірами була невеликою і в плані майже квадратної форми. Храм має одну баню по центру, що опирається на чотири масивні стовпи. Його стіни зовні не були оштукатурені, а всередині покриті фресками. До особливостей планування відноситься те, що півкруглі в плані виступи вітваря зроблені тут у вигляді ніш у товщі стіни, рівної зовні і те, що в храмі ніколи не було хорів.

Майстри тієї ж артілі у 1108–1110 роках звели в монастирі коштом мінського князя Гліба Всеславовича трапезну палату з церквою. Про цю подію згадується в «Повісті временних літ»: «Трапезницю кончаша Печерскаго манастыря при Фектистѣ игуменѣ, юже заложи повеленьемъ Глѣбовымъ, иже ю и стяжа» [71, с. 14]. Склепіння церкви з однією банею покоїлося на чотирьох опорних колонах. Зовні до стін культової споруди примикали сама трапезна та різноманітні господарсько-допоміжні споруди (кухня, комори тощо). В результаті сильного землетрусу, що пронісся Києвом у 1230 році церква сильно постраждала, а у вихорі татаро-

монгольського нашествя 1240 року була остаточно зруйнована. На сьогодні відкриті для огляду туристами рештки законсервованих фундаментів.

На початку XII ст. (згодом 1108 року) за сприяння і фінансової підтримки Великого князя київського Святополка Ізяславича на території Михайлівського Золотоверхого монастиря було закладено собор Архангела Михаїла. «Заложи князь великій Святополкъ... церковь камену святого Архангела Михаила о пятидесять версѣхъ и позлати ихъ златомъ и украси дивно» (рис. 15, 4–5) [71, с. 14]. Ймовірно його будувала артіль Печерського монастиря, оскільки споруда має багато спільного з Успенською церквою. Первісно це був шестистовпний хрестовобанний триапсидний храм з однією банею зі сходовою вежею у північній частині нартексу. Підлога храму вистелялася плитами з овруцького шиферу інкрустованого мозаїкою, а також із глиняних полив'яних плиток. З південного боку біля входу в сакральну споруду розміщувалася невелика хрещальня. Це була чотиристовпна триапсидна будівля, зруйнована ще в давнину. У 1936 р. цю храм було зруйновано радянською владою. У наш час відновлена копія собору, але побудована у стилі козацького бароко XVIII століття. Через «господарювання» московитів мальовничі фрески, що існували до першої половини XX століття практично повністю втрачені. Уціліли лише окремі мозаїчні панно, які зберігаються нині в музеях України та Росії. Причому наші північні «сусіди» відмовляються передавати важливі артефакти культурної спадщини на їх історичну Батьківщину [94].

На території Києва відомо ще кілька церков кінця XI – початку XII ст. Серед них Спасо-Преображенська на Берестові зведена між 1113 і 1125 рр. (рис. 15, 6–7). Західна половина церкви зберіглася майже на повну висоту, а розкопками були відкриті фундаменти і східної її половини. Це була велика шестистовпна триапсидна сакральна споруда з двоповерховим нартексом. Особливість церкви Спаса полягає в тому, що вежа зі східцями і хрещальня не прибудовані до нартексу, а включені в нього і роблять останній довшим настільки, що західна частина храму набирає більшої ширини, ніж основний

об'єм, утворюючи виступи на південному і північному фасадах. Крім того, перед усіма трьома порталами церкви існували притвори, перекриті зводами трилопасного вигляду. Така конструкція зводу могла існувати тільки при поєднанні цегляного зводу з дерев'яними балками. Торці цих балок до сьогодні збереглися у товщі західної стіни церкви.

Під час розкопок була виявлена система дерев'яних лежнів під фундаментом: уздовж напрямку стін лежало по чотири паралельних бруски, з'єднаних у перехресті залізними костиллями. Церква мала розміри (без притворів) у довжину біля 30 м, а в ширину 20,3 м. Розмір її підкупольного квадрату 7,75 м.

Церква Спаса на Бересті є останньою пам'яткою збереженою донині серед храмів, побудованих у Києві та його околицях на зламі XI–XII століття. До згаданих пам'яток слід додати два порівняно невеликих храми, залишки яких були розкопані в Києві на території Художнього інституту (невеликий шестистовпний триапсидний храм) та у Зарубському монастирі на Дніпрі (шестистовпний триапсидний храм).

Крім цього, в цей же період було збудовано декілька храмів, відомих і згаданих у літописах, але досі не виявлених. Однак, навіть якщо зібрати всі відомості про монументальні будови цього часу, виявиться, що зводили їх все-таки послідовно, одну за одною, не будуючи по декілька споруд одночасно. Так, неподалік у Киянівському провулку у XIX ст. була розкопана невідома церква другої половини XI ст. Її точний план залишився невідомим.

На дивлячись на яскраву індивідуальність кожної із згаданих пам'яток, вони мають багато загального. Насамперед, всі вони шестистовпові храми з чітко виділеним нартексом і трьома апсидами. Повздовжньою віссю вони орієнтовані на схід, точніше, на схід сонця (частіше на північний схід) [48, с. 310]. Крім невеликих церков на території Художнього інституту і в Зарубському монастирі, всі вони мали башту з східцями для підйому на хори, а багато які з них, крім цього, хрещальню. Стовпи їх в плані хрещаті, а лопатки плоскі, одноуступчасті. По деяких спорудах, що збереглися, можна

говорити про те, що основними елементами зовнішнього декору були дво - або триступінчасті ніші і декоративна цегляна кладка.

У кінці XI ст. Переяслав став важливим форпостом Київської держави на шляху половецьких орд. Завдяки сприянню князя Володимира Мономаха та єпископа Переяславля Єфрема тут розгорнулося широке будівництво. Очевидно, в стольному граді була організована друга на Русі будівельна артіль і формується переяславська архітектурна школа, яка мала інший типологічний стиль, у порівнянні з київським. Для цієї школи притаманні невеликі одноапсидні й безстовпні культові споруди. Одноосібно серед них виділяється собор Михайлівського монастиря. На формування стилю переяславської школи значний вплив зробили візантійські зодчі, яких активно залучав до робіт митрополит Єфрем. Переяславські зодчі вдосконалили, а в окремих випадках винайшли нові конструктивні схеми зведення культових споруд. Вони запропонували схему за якою для розширення внутрішнього простору храму зводи мали покоїтися лише на двох колонах і виступах апсиди. В конструкції храмів могли використовувати й чотири колони відстань між якими по вісі схід-захід була збільшена, що утворювало прямокутний простір всередині сакральної споруди. Про способи перекриття переяславських храмів ми можемо судити опосередковано. Науковці вважають, що фасади культових споруд завершувалися трьома лопатями з високими арками, причому центральна частина причілку дещо вивищувалася над іншими. Все це дозволяє стверджувати що майстри переяславської архітектурної школи в своїх будівельних пошуках дещо віддалилися від загальноприйнятого у православній культовій архітектурі канону хрестово-банної сакральної споруди.

Жодна з переяславських культових споруд не дійшли до наших днів і відомі з писемних джерел та завдяки археологічним розкопкам вдалося дослідити відомі, а й виявити кілька не зазначених у літописах культових об'єктів.

Найкращим її зразком є собор Михаїла Архангела зведений в 1089 р., який мав своєрідний план, невідомий до того в руській архітектурі (рис. 16,

1–2). «У сей же рік освячена була церква святого Михайла переяславська Єфремом, тої церкви митрополитом, який спорудив її великою..., і спорядив у ній багате убрання, оздобивши її всякими прикрасами і церковний начинням» [42, с. 127–128]. Храм двічі страждав від землетрусів 1124 та 1230 р. «У рік 6632 земля потряслася трохи, і впала церква велика святого Михайла в Переяславлі» [42, с. 180]. Знищений храм на початку 40-х років XIII ст. Храм, що височіє сьогодні зведений був у XVIII столітті. Його фундаменти вдалося частково розкрити шляхом археологічних розкопок. Це був великий квадратний п'ятинальний храм, з бічними галереями. Основне ядро становили достатньо товсті квадратні підбанні стовпи з однією великою апсидою. Згодом після зведення собору, до нього були добудовані додаткові приміщення (усипальні князів), які перетворили його в складний меморіальний комплекс. Стіни і стелі храму були багато прикрашені фресками, а підлога – мозаїкою. Прямих аналогій михайлівському собору ні в київському, ні в константинопольському культовому зодчестві немає.

Очевидно, малі храми переяславських зодчих стали прототипами для архітектурних шкіл в Чернігові, Володимирі, причому ці впливи були взаємодоповнюваними. Невеликі одноапсидні храми в цей час були достатньо поширеними в Болгарії. Певний вплив Візантії простежується на появі тут храмів типу вписаного хреста.

У 1089 р. В Переяславі звели Єпископські ворота з надбрамною церквою Федора Стратилата: «він заклав також церкву святого Феодора [Стратилата] на [Єпископських] воротах города» (рис. 16, 3) [42, с. 128]. Під час розкопок виявлені залишки від мозаїк та фресок. Як зазначає Одег Перець «залишки міських кам'яних воріт, стіни та башти кінця XI ст. свідчать, що Переяслав був однією з перших кам'яних фортець Київської Русі» [63].

Біля воріт розміщувалася церква Андрія Стратилата зведена 1089–1090 рр. (рис. 16, 4–5) Збереглись лише фундаментні рови, по конфігурації яких видно, що храм був безстовпним, з трьома апсидами і галереями. Таким же

безстовпним, одноапсидним з притвором був храм на вул. Успенській [32, с. 176].

Під 1098 р. в Іпатіївському літописі є згадка про церкву Успіння Пресвятої Богородиці (рис. 16, 6). Вона являла собою невеликий чотирьохстовпний триапсидний храм.

Ще однією пам'яткою кам'яної архітектури кінця XI ст. на території окольного граду є Спасо-Преображенська церква (рис. 16, 7–9). Це був невеликий двостовпний одноапсидний храм-усипальниця з двома входами збудований в техніці змішаної кладки. В церкві майже цілком зберіглася підлога з керамічних плиток, на стінах – фресковий розпис. На її площі виявлені склепи та шиферні саркофаги.

До переяславської школи архітектури можна віднести церкву Архангена Михаїла (Юр'єва божниця) в м. Остер (рис. 16, 10–12). Це невеликий двохстовпний одноапсидний храм в апсиді якого збереглися фрески початку XII ст. Храм був зруйнований наприкінці XVIII ст. [37, с. 158]

У 1117–1125 рр Володимир Мономах звів Борисоглібську церкву «на Лтьє» (сучасне м. Бориспіль) (рис. 16, 13), яка неодноразово згадується в літописах: «Того ж року вивів Володимир із Міечька Гліба [Всеславича] і церкву заклав на [ріці] Альті обом мученикам [Борису і Глібу]» [42, с. 178]. Знищений храм половцями в 1154 р. «Тоді ж багато лиха наробили половці навколо Переяславля, і села попалили всі, і Альтську божницю, святих мучеників Бориса і Гліба храм, запалили» [42, с. 264] Це була культова споруда невеликих розмірів. Через погану збереженість решток простежити реальне планування храму археологам не вдалося. Однак, у завалах виявлено фрагменти фресок, полив'яні глиняні плитки від підлоги і шматки свинцевих пластин від перекриття даху.

На жаль, датування переяславських пам'яток поки що дуже приблизне. Кількість зведених споруд дає підстави вважати, що вся будівельна діяльність тут тривала близько 25–35 років і, таким чином, охоплювала не більше як

півтора десятиліття наприкінці XI ст. та два десятиліття XII ст. Після цього будівельна артіля у Переяславі з якихось причин перестала функціонувати [78].

Отже, на межі XI–XII ст. на Русі існували вже дві самостійні організації – у Києві та Переяславі. Наявність досвідчених кадрів будівельників дозволило князю Володимиру Мономаху здійснити будівництво соборів у нових, швидко зростаючих політичних центрах – Суздалі, Володимирі, Смоленську.

Досить своєрідним був архітектурний стиль в князівсько-монастирських храмах у Чернігові, куди, очевидно, на запрошення Володимира Мономаха, в період 1078–1081 рр., прибула група візантійських майстрів. За сприяння чернігівського князя тут був зведений двоярусний (напівпідземна крипта та наземна частина) храм-усипальниця (рис. 17, 1–2). Він являв собою триапсидну, чотиристовпну споруду, побудовану з плінфи з використанням великого каміння у техніці кладки зі схованим рядом. Тут вперше на архітектурних пам'ятках Русі з'являються клейма на торцях плінфи. Це перша пам'ятка давньоруської архітектури, де з'являються знаки на поперечних гранях плінфи [60, с. 43–44]. При археологічних дослідженнях тут виявлені залишки фрескового розпису, голосники, керамічні плитки для підлоги, уламки віконниць. В інтер'єрі храму влаштовані аркосольні ніші для поховань. Тут же виявлені рештки шиферних та цегляних саркофагів [56, с. 59]. Це було унікальне явище у давньоруському зодчестві, оскільки такі артефакти відомі лише в архітектурному зодчестві X–XII ст. столиці Візантії Константинополі. Однак, у подальшому традиції візантійської артілі не прижилися в Чернігові.

Наступні храми, очевидно, вже зводили представники переяславської будівельної артілі. Стиль її роботи відрізнявся від попередників. На зміну кладки з утопленим рядом в Успенському соборі Єлецького монастиря вперше була застосована рівношарова кладка з плінфи, введені елементи притаманні романській архітектурі (хрестові склепіння, аркатурні пояси, напівколони на фасадних пілястрах).

Успенський собор Єлецького монастиря зведений десь між 1097–1120 рр. (рис. 17, 3–7) Нажаль процес його побудови не відображений в літописах [60, с. 57–63]. Споруда дійшла до нас майже повністю, хоча й в сильно перебудованому вигляді в стилі українського бароко XVII ст. Відпочатку вона була шестистовпною триапсидном спорудою, до якої примикали три притвори, що надавали їй центричність і підкреслювали стрункість пропорцій. Стіни були покриті фресками, підлога глиняними полив'яними плитками, шиферними плитами. Знайдені фрагменти віконного скла. Довжина споруди (без притворів) майже 30 м, а ширина дещо більша 19 м. висота до вершини купола 26,3 м, розмір підкупольного простору 6,9 м. Собор Єлецького монастиря повторює загальну типологічну схему Успенського собору київського Печерського монастиря, закріплюючи його канонічність. Проте, як уже відзначалося, ні техніка виконання, ні архітектурні деталі, ні стилістичний характер тут не збігаються.

Дещо пізніше, мабуть, між 1097–1123 роками у Чернігові було збудовано Борисоглібський собор, який також майже повністю зберігся і до того ж відновлений у 1960-х роках. у початкових формах. У «Слові про князів» (XII ст.) зазначено, що Давид Святославич, який помер у 1123 р., був похований у побудованому ним Борисоглібському собор (рис. 17, 7–8). Це шестистовпний триапсидний однобанний храм. На хори п-подібної форми ведуть внутрішньостінні сходи. Як і попередні храми у XVII ст. його переобладнали в стилі козацького бароко. У 50-і роки XX ст. в результаті проведених реставраційних робіт культовій споруді повернули її первозданний вигляд. Стіни храму зведені з плінфи різних форм зі знаками та мітками на постелистій стороні, оштукатурені і рустовані, що нагадує білокам'яну кладку. Тут, як і в попереднього храму вздовж фасаду є аркатурний пояс. У західній частині північної та південної стін є по 3 аркосольні ніші. Підлога вистелена шиферними плитами, в апсиді – глиняними полив'яними плитками. Інтер'єр храму був розписаний фресками [60, с. 12–9].

У Борисоглібському соборі в процесі реставрації були проведені археологічні розкопки, які виявили під цією спорудою залишки якоїсь більш ранньої будівлі, можливо, княжого терема. Під час розкопок були знайдені різьблені білокам'яні капітелі, первинне розміщення яких на споруді поки що не встановлено.

До ансамблю Троїцько-Іллінського монастиря XI–XVIII ст. на схилі Болдиних гір входить невелика Іллінська церква-каплиця (1069 р. ?), що являє собою безстовпну одноапсидну культову споруду з нартексом. Правда в епоху бароко вона зазнала перебудови, отримавши дві нові бані. З півдня дерев'яні сходи вели на хори, що знаходилися на другому ярусі нартексу і опиралися на дві поперечні дерев'яні балки. Типологічно церкву відносять до храмів з куполом на чотирьох кутових опорах. Барабан купола тут підтримують підпружні арки, що не спираються на колони, а на спеціальні опори розташовані по внутрішніх кутах споруди. Безстовпний тип храму застосовувався для невеликих за розміром церков. Іллінська церква – єдиний у всій давньоруській архітектурі домонгольського часу безстовпний храм, склепіння та купол якого збереглися до наших днів. Стіни церкви зведені з плінфи у техніці рівношарового мурування. Підлога покрита неполив'яними глиняними плитками. Інтер'єр церкви прикрашався фресками.

Продовження діяльності майстрів, які вели будівництво в Чернігові, можна побачити у Рязані, що входила тоді у сферу володіння чернігівських князів.

Кінець XI століття в культовій архітектурі характеризується відмовою від гігантоманії. Сакральні споруди зменшуються в своїх розмірах, однак стають багатше оздобленими ніж їх попередники. У цей час по теренах всієї давньоукраїнської держави розповсюджується тип одnobанного храму майже кубічної форми. Науковці припускають, що взірцем для таких храмів служила церква Благовіщення над Золотими воротами (зведена 1037 р.) або найдавніша культова споруда Видубицького монастиря – Михайлівська церква (побудована князем Всеволодом 1088 р.). Проте й далі найчастіше на теренах Русі зводили три- п'ятибанні сакральні споруди.

в. Особливості четвертого стильового періоду, остаточне формування архітектурних шкіл

Протягом 20–80-х років XII ст. з розвитком місцевих архітектурних шкіл відбувається поступова сецесія від традицій візантійського сакрального зодчества і увага будівничих зосереджується на романських формах культових споруд. Це так званий четвертий стильовий період.

У цей час сакральне зодчество разом із укріпленням місцевих князівств і розбудовою їхніх стольних градів піднімається на новий щабель. Щоб утвердити свій престиж і значимість в урбаністичних центрах князівств починається будівельний бум і не останнє місце в ньому займали культові споруди. Однак, на відміну від попереднього стильового періоду сакральні будівлі відзначаються меншими розмірами і спрощенням у декоративному облаштуванні їх. Замість шестистовпних постають чотиристовпні храми. Відходять у минуле й вежі. Для підйому на хори, що значно зменшилися в розмірах, оскільки почали влаштовуватися виключно над нартексом, тепер починають використовувати сходи вмонтовані всередині товщі стін. Змінюється й техніка мурування стін (використовується в основному порядова система кладки) й сам будівельний матеріал (форма плінфи). У XII ст. мурована архітектура поширилася практично на всі стольні міста князівств. Окрім Києва, Переяслава, Чернігова виникають самостійні артіль в Галицькій та Волинській землях.

Продовжувала розвиватися київська архітектурна школа. Десь у 30-х рр. XII ст. стилістика зведення храмів поширена в Чернігові була перенесена київськими майстрами й до Києва. Її утвердження прискорилося після утвердження чернігівської династії Ольговичів на Київському столі в 40-х рр. XII ст.

Піонером серед культових споруд Києва, зведених у техніці порядового цегляного мурування був собор Федора Стратилата Федорівського монастиря (рис. 18, 1–3). В літописі записано, що 1129 р.: «заложи Мьстиславъ церковъ

каменю святого Федора в Києві» [71, с. 15]. Завершили її будувати в 1133 р. куди поховали тіло померлого князя Мстислава «положень бысть у церкви святого Федора, юже бѣ самъ создалъ» [71, с. 16]. Він являв собою тринальний шестистовпний храм з плоскими пілястрами, що узгоджувалися з внутрішнім поділом храму. Долівка культової споруди була встелена пірофілітовими плитами інкрустованими смальтою та керамічними плитками вкритими поливою. Інтер'єр храму відзначався багатим фресковим розписом. Під час досліджень культової споруди тут виявили поховання із залишками пишного одягу та прикрас, які ймовірно належали комусь із родини Мстиславичів чи інших представників феодальної верхівки. Культова споруда була знищена як і весь Київ під час монголо-татарської навали в 1240 р. Рештки обвалених стін у місті височіли до кінця XVII ст. Нині на місці де розміщувався храм червоним камінням оконтурені абриси його підмурків.

Протягом 1131–1135 рр. Великий князь Мстислав на торговищі Києва – Подолі звів церкву Успіння Богородиці Пирогощі «... заложи церковь Мстиславъ святыхъ Богородица Пирогощюю» [71, с. 15], в якому уже повністю утвердилися ознаки нового архітектурного стилю (рис. 18, 4–5). Первісно це шестистовпний триапсидний хрестовобанний храм з одною банею. Сходи на хори влаштовані в середині стіни. Фасад позбавлений декору (за виключенням арматурного фризу), розчленований пілястрами з півколонами. Інтер'єр храму прикрашався фресками, зустрінуті також уламки віконного скла. Нині храм відтворений із сучасних матеріалів у гіпотетичних формах XII ст.

У новій стилісти стичній архітектурній манері зведена й церква на вул. Юрківській, яка виявлена в 2003 р. Це був тринальний, чотиристовпний храм. Припускають, виявлений храм міг бути церквою св. Миколая, що згадується в переказі про «зцілення половчанина» [68, с. 90].

Найвідомішою пам'яткою цього часу є церква Кирила Олександрійського, зведена князем Всеволодом Ольговичем близько 1140–1146 рр. (рис. 18, 6–8). Це великий шестистовпний триапсидний однобанний храм. У

південній частині нартексу розташовувалась невелика хрещальня. На хори П-подібної форми в товщі стін вели сходи. Зовні стіни храму, які складені з цегли в техніці рівношарової кладки, прикрашав аркатурний пояс. Підлога вистелена шиферними плитами з мозаїкою. Під час досліджень виявлені фрагменти віконного скла. Храм піддавався переплануванню. Останнє відбулося в XVII–XVIII ст. у стилі козацького бароко. Проте на стінах храму збереглися фресокві розписи, окремі з яких у XIX столітті переписав Михайло Врубель.

Як видно важливою архітектурною новинкою київської школи другої половини XII століття є відмова зодчих від спорудження веж і перенесення з них сходів, що вели на хори, в середину стін.

На замовлення київського князя Всеволода Ольговича чернігівські майстри в 1144 р. звели шестистовпний триапсидний однобанний храм – Георгієвський (Успенський) собор у Каневі: «у той же рік закладена була церква канівського святого Георгія [Побідоносця] Всеволодом-князем, місяця червня в дев'ятий день» [42, с. 197]. Храм типово відноситься до Кирилівської церкви та Єлецького собору в Чернігові, однак значно менших розмірів (рис. 18, 9–10). Кладка стін здійснена цеглою. Інтер'єр храму багато орнаментований фресками. Барабан церкви прикрашений аркатурним поясом. На початку XIX ст. церква піддалася архітектурній реконструкції виконаній у класицистичному стилі.

Очевидно, у новій техніці мурування були зведені також церкви Бориса і Гліба (Турівська Божниця) (1146 р.), Василя(?) на Щекавиці (до 1182 р.), Івана Богослова у Копиревому кінці (1121 р.), Новгородська божниця на Подолі (1147 р.), Церква монастиря Симеона Стовпника у Копиревому кінці (1147 р.) плани яких під час розкопок зафіксувати не вдалося або вони відомі за повідомленнями в писемних джерелах.

Завершивши будівництво канівської церкви, майстри-будівельники перейшли до Переяславля, де звели два храми: це розкриті розкопками Воскресенська церква та маленький безстовпний храм (рис. 19). Очевидно, будівельна артіль була досить численною і потужною, оскільки в ті ж роки

(мабуть, 1145) частина будівельників перейшла в Смоленськ, заснувавши там власну і самостійну будівельну організацію.

Воскресенська церква знищена у давнину. В результаті археологічних досліджень вдалося встановити, що це був шестистовпний, триапсидний храм, а час його зведення датується другою половиною XII ст. Стовпи церкви мали різну форму: східна пара – хрестоподібні з додатковими виступами у бік апсид; середня – восьмигранні, а західна – звичайні хрещаті. Кладка стін із цегли рівношарова. У західній і північній стінах знаходилися аркасолі. Інтер'єр храму прикрашали фрески, а підлога вистелена глиняними полив'яними плитками. Тут виявлені фрагменти свинцевих пластин від покрівлі та шматки віконного скла.

У Переяславі була ще маленька безстовпна одноапсидна Успенська церква. Нині на її місці стоїть церква 1880 р. В її підвалах збереглися частини церкви середини XII ст.

Очевидно, майстри київської артілі в цей час працювали й у Чернігові, оскільки суттєва різниця між пам'ятками двох різних міст відсутня. У Чернігові розкопками відкриті залишки Михайлівської та Благовіщенської церков (рис. 20), замовником яких, згідно з літописом був чернігівський князь Святослав Всеволодович. Михайлівська церква була невеликою чотиристовпною триапсидною однобанною спорудою, розібрана в 1674 р під час будівництва укріплень Чернігівської фортеці. Збереглися лише фрагменти фундаментів західної стіни. Зведена вона з цегли в техніці рівношарового мурування. В південній стіні знаходилися сходи, що вели на хори.

У 1186 р. «У рік 6694, місяця березня, Святослав Всеволодович освятив у Чернігові церкву святого Благовіщення, що її сам був спорудив» [42, с. 342]. У наш час виявлена в результаті обвалу берега р. Стрижень. Після досліджень виявилось, що це була велика шестистовпна, тринавна споруда з нартексом. З трьох сторін її оточували галереї. Стіни складені з цегли у техніці рівношарового мурування на цем'янці. Кладка зроблена акуратно і точно, всі

внутрішні і зовнішні членування стін чітко відповідні. Вражає незвичне для давньої Русі точне орієнтування церкви – її поперечна вісь відхилена на схід лише на 1,5°. Для оформлення деталей (півколони на пілястрах, деталі арматурного поясу тощо) використовувалася фігурна цегла. Підлога складалася з полив'яних плиток, а в центральній апсиді й підбанному просторі була мозаїчною викладеною з великих шматків смальти (зберіглася частина і зображенням кола з павичем та геометричним візерунком). На стінах збереглись фрагменти тиньку з фресками [60, с. 8–11]. На зовнішній стінах ні обмазки, ні штукатурки не відзначено. Під час розкопок виявлені листи покрівельного свинцю, частини арматурного поясу, голосники, фрагменти каменів з орнаментом у вигляді плетива і зображення птаха, що походили, очевидно, від ківорія, який стояв в апсиді.

У середині XII ст. Мстислав Ізяславич перевів артіль будівельників із Переяслава у столицю своєї вотчини Володимир-Волинський. У тут почала формуватися власна архітектурна школа, що базувалася на місцевій будівельній традиції.

Уже протягом 1156–1160 рр. тут був зведений головний храм міста – Успенський собор (рис. 21, 1–3), який типологічно нагадує навіть у деталях Кирилівську церкву з Києва. Перипетії його побудови не раз згадуються в літописах: «У тім же році (1160 – Авт) докончана була церква святої Богородиці у Володимирі, кам'яна, благовірним боголюбовим князем Андрієм. Він і прикрасив її прегарно – і різноманітними іконами, і дорогим камінням без числа, і начинням церковним, і верхи її позолотив» [42, с. 279]. Успенський собор – найбільший храм серед усіх пам'яток подібного типу (20,6x34,5 м). Неподалік від нього розташовувався палац князя, з якого через перехід можна було відразу потрапити на хори. Культова споруда була великим шестистовпним триапсидним одnobанним храмом, з романськими напівколоннами. Храм увінчував великий 12 віконний барабан. Його нартекс відокремлений стінкою від основного приміщення. В будівлю ведуть 3 портали, що мають двоступінчатий профіль. Стіни храму зведені з цегли в

техніці рівношарової кладки і були прикрашені різними архітектурними оздобами (аркатурний пояс з поребриком, напівколони з пілястрами, інколи різьблені камені в стінах). Тут виявлено також голосники, використані в кладці склепінь. Стіни храму покриті фресковими розписами, а долівка вистелена керамічними плитками покритими поливою. У соборі були аркові ніші для поховань. Храм зазнавав кілька перебудов і дійшов до нашого часу [49, с. 18].

Після Успенського собору у Володимирі були зведені ще два храми. Один із них на окраїні міста «Стара Кафедра» (припускають, що це церква Федора Стратилата) (рис. 21, 4–6) [84, с. 125]. Це, фактично зменшена копія Київського Успенського собору. Первісно це була невелика безстовпна одноапсидна церква з галереями, які закінчувалися апсидами. Церква не була закінчена Припускають, що її починали будувати майстри з Переяслава, але невдовзі князь вдався до послуг майстрів із Києва, яким доручив закінчувати будівництво. Таким чином, десь у другій половині XII століття, на цьому ж місці з цегли в техніці рівношарового мурування звели новий храм – шестистовпний, триапсидний. Стіни зовні були оздоблені цегляними півкологами. У стінах використано значну кількість голосників. Підлога культової споруди була покрита полив'яними плитками. У західній стіні були влаштовані аркосольні ніші. Храм втрачений у давнину і сьогодні не існує.

Інша церква (можливо, церква Дмитра) мала дуже своєрідний план: це був досить великий, але позбавлений нартексу (тобто чотиристовпний) храм із заокругленими зовнішніми кутами та дуже масивними квадратними стовпами (2,8x2,8 м), майже такими, як у Михайлівському соборі Переяслава (рис. 21, 7). Знайдено поливні керамічні плитки у формі квадрата, прямокутника, трикутника, ромба. Виявлено багато уламків штукатурки із залишками фрескового розпису, шматків листів зі свинцю від покрівлі споруди та фрагменти скляних шибок круглої форми.

Окрім перелічених архітектурних пам'яток, розкопками виявлено залишки маленької безстовпної церкви на Садовій вулиці, яку, ймовірно, зводили також київські майстри (рис. 21, 8). З'ясувалося, що будівля ця не була закінчена, оскільки будівництво було зупинено після закладання фундаменту.

У 1167 р. Мстислав став київським князем, і, їдучи до Києва, мабуть, забрав із собою будівельну артіль; будівництво у Володимирі-Волинському припинилося.

Однак, частина майстрів, очевидно залишилася. Їх зусиллями у Луцьку, на території Верхнього замку, за часів князювання Ярослава Ізяславича протягом 1175–1180 була зведена перша кам'яна споруда міста – церква св. Івана Богослова (рис. 21, 9). Це була майже квадратна в плані, одглапсидна, одноглава, чотиристовпна споруда з невеликою каплицею прибудованою зі східного боку. Храм мав три входи. Фасади членувалися двоступчастими лопатками, апсида прикрашена тонкими напівколоннами. Підлога була вистелена плінфою поверх якої стояли полив'яні глиняні плиточки. Церква відрізняється певними особливостями, що відрізняє її від синхронних храмів. До них відносяться невеликі на півциркульні ніші у північній та південній стінах, які, очевидно, відігравали роль жертовника та діаконника [81, с. 104–109]. Східні підбанні стовпи хрестоподібної форми мали заокруглені краї. На сторонах повернутих до вітваря знаходяться також наявні ніші, що більше ніде в домонгольському зодчестві не зустрічаються. Ще однією особливістю є те, що інтер'єри її не були тинькованими, а фасади декоративно прикрашалися фігурною цеглою. Полив'яними цеглинами викладався аркатурний пояс, що прикрашав барабан купола і апсиду.

Процес феодального дроблення Русі, що інтенсивно розвивався у XII ст., призвів до складання сильних і відносно самостійних політичних утворень – князівств. На крайньому південному заході Русі, у Галицькій землі. На початку XII ст. сформувалися два князівства – Перемишльське та Тереховське, князі яких діяли у тісному союзі. Складання міст і зміцнення феодальних відносин

викликали необхідність створення монументальних кам'яних споруд, насамперед церков. Тут сформувалася власна галицька архітектурна школа, що стала поєднанням візантійсько-руської та романської архітектури. Перемиський князь Володар Ростиславич та Теребовльський Василько, що воювали, практично з усіма князівствами Русі, змушені були звернутися до послуг майстрів із Польщі, а саме з Малополющі, які й принесли на галицькі терени романську техніку мурування з тесаних квадратів білого каменю [Могитич2000, с. 205]. Так почалося кам'яне будівництво у Південно-Західній Русі.

Першою їхньою спорудою стала церква Івана Хрестителя в Перемишлі (рис. 22, 1–2). Розкриті археологічними розкопками залишки цієї церкви показали, що вона була зведена в романській білокам'яній техніці із добре тесаних кам'яних блоків «ex petra quadra», тобто в техніці, яка на Русі раніше ніде не застосовувалася. Але тип храму був канонічним для православної традиції Русі варіантом тринавного триапсидного хрестово-банного храму в скороченому його варіанті, тобто без нартексу. Стіни храму і зовні, і всередині були розчленовані плоскими лопатками. Підлога вимощена плоскими плитами пісковика, покладеними колами. Крім того, виявлені квадратні та трикутні керамічні плитки з жовтою поливою, а також камені, на яких збереглися залишки штукатурки зі слідами розпису. У 1412 р. церква була перетворена на костел, а в XV ст. розібрана. Аналогічними були зведені цими ж майстрами церкви у Звенигороді на Білці та Спасо-Преображенська церква в Галичі.

Вважають, що церква в Звенигороді була побудована до 1144 р., коли місто стало князівською столицею (рис. 22, 3). Поганий стан пам'ятки дозволяє реконструювати її план лише в загальних рисах. Це був білокам'яний чотирьохстовпний триапсидний храм, що повністю збігається з перемишльською церквою за технікою та плановою схемою, але значно менший за величиною [67, с. 87–89].

Понад століття тривають археологічні пошуки слідів літописного Галича. Яскравими орієнтирами у цих дослідженнях були і залишаються

фундаменти великих монументальних будівель з княжих часів. На сьогоднішній день їх виявлено 14. Вони розташовуються на широкому терені, обмеженому Дністром та Лімницею, де розстелювався у давнину літописний стольний город зі своїми передмістями. Більша частина виявлених об'єктів потребує детального дослідження.

У 1882 р. Л. Лаврецький розпочав свої дослідження підмурків давньої культової споруди неподалік від храму свяо Пантелеймона на горі Карпиця [44, с. 23]. Першовідкривачі, базуючись на документі 1627 р., ототожнювали церкву із божницею святого Спаса розташованою неподалік палацу князя Володимира Володаревича. Про неї під 1153 р. є згадка у Київському літописі: «І як тільки Петро з'їхав з княжого двора, то Володимир пішов до божниці, до святого Спаса, на вечерню» (рис. 22, 4) [42, с. 257]. Існує й інша думка. Історик архітектури і археолог Олег Іоаннісян стверджував: «літописна церква св. Спаса мала б знаходитись на добре укріпленому городищі в Крилосі» [92, с. 15] Судячи за фундаментами це був білокам'яний чотирьохстовпний триапсидний храм квадратного плану з довжиною стіни в 17 м. Стіни складені з квадратів обтесаного вапняку, а фундаменти – з необроблених каменів. В архітектурному плані культова споруда має свої особливості. До них можна віднести суцільно залиті стрічки внутрішніх підмурків. Таким чином внутрішній простір культової споруди ділився на три видовжені по осі нави. Такий спосіб зведення підмурків на які опиралися колони, що утримували звід храму, вказує на його ранішу хронологічну появу стосовно до інших споруд стольного града Галича.

Під час археологічних досліджень на місці храму виявлені фрагменти архітектурних деталей, що прикрашали споруду, предмети культового призначення.

Стіни храму були зведені в романській техніці й покриті фресковим розписом сюжетного характеру [73, с. 36]. Долівка споруди була покрита керамічними плитками покритими поливою жовтого, зеленого та коричневого кольорів, що створювало мозаїчний орнамент. Дах храму був

покритий свинцевими листами. Біля північної стіни культової споруди дослідники виявили білокам'яний саркофаг. Як припускали першовідкривач давнього Галича Лев Лаврецький, а згодом архітектор Олег Іоаннісян «рештки поховання слід пов'язувати з князем Володимирем Володаревичем [46].

Усі вищеназвані церкви, окрім білокам'яної кладки, яка в цей час ще не використовувалася на Русі, мали однакову систему фундаментів із поздовжніми кладками, що з'єднували підкупольні стовпи зі стінами, відсутність білокам'яної різьби (лапідарний стиль), оздоблення було мінімальним (городчастий пояс та прості клинчасті консолі). Церковна архітектура раннього періоду галицької школи має близькі аналогії в Малопольщі (Опатов, Вісліца, Краків, Каліш тощо).

Архітектура Галича значно вплинула на стиль будови у Володимиро-Суздальській землі. Сюди, до Юрія Долгорукого, в 40-х роках XII ст. переблагалася галицька артіль з Малопольщі й звела кілька культових споруд, що збереглися до наших днів. Оскільки за планами і будівельною технікою будівлі повністю збігаються з ранніми галицькими, є підстави вважати, що і на вигляд вони були також якщо не цілком ідентичними, то принаймні дуже близькими. Отже, ранні галицькі пам'ятки типологічно цілком відповідали типам церков, поширених у руському зодчестві того часу.

З відходом майстрів із Галича у Володимиро-Суздальську землю розвиток галицького зодчества не припиняється, а переходить на новий рівень. Князь Володимирко Володаревич запросив сюди нову артіль, але тепер уже з Угорщини. Нові майстри принесли з собою не лише квадрову техніку будівництва, вже відому в Галичі, але й нову для стольного міста, орнаментальну систему з широким використанням різьби по каменю. Окрім того, фундаменти стали уже не такими широкими, як це робили раніше і склалися не з рваного каменю, а як і стіни у напівбутовій техніці. така система кладки не використовувалася в архітектурі Польщі, а характерна уже з XI ст. для Угорщини. В цю групу будівельників увійшли й майстри від

першої артілі, що залишилися в місті, а також нові, що прибули з Польщі, які в кладці стін використовували гіпсовий розчин. Такий тип розчину характерний лише для польських майстрів XII ст.

За весь період дослідження стародавнього Галича археологи тривалий час не могли визначити місце розташування центрального храму стольного града, хоча шукали його в різних частинах міста та його околиць. Ще в 1911 році український історик Йосип Пеленський неподалік від сучасної церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Крилосі натрапив на розвал обробленого каменю, й фрагментів архітектурних деталей, що лежали в товщі сильно обпаленої пожежею землі [44, с. 24]. Однак науковець не зміг локалізувати пам'ятку і ототожнити її з кафедральним храмом.

Лише через чверть століття у 1936 році відомий дослідник Галицької землі Ярослав Пастернак, що керував археологічною експедицією НТШ, після двох років розкопок зумів ідентифікувати рештки виявлених ним підмурків як залишки галицького кафедрального собору. Це відкриття вирішило давню суперечку дослідників про місцезнаходження дитинця головного граду Галицької землі [61, с. 152]. Це було грандіозне відкриття для науки. Підмурівки собору Успіння Пресвятої Богородиці лише незначно поступалися за розмірами підмурівкам Софійського храму в Києві (рис. 22, 5–8).

Храм у літописі вперше згадується під 1187 р., коли йдеться про поховання в ньому галицького князя Ярослава Осмомисла: «покладений був у церкві святої Богородиці» [42, с. 345]. Типологічно це був велична (32,4x37,5 м) білокам'яна чотиристовпна триапсидна культова споруда, оточена з трьох боків критими коридорами-галереями [61, с. 154]. Підмурівки кафедри складені з грубо оброблених каменів на вапняному розчині.

Збережені фрагменти стін храму вказують, що вони були змуровані в традиційній романській техніці, тобто зовні вони обкладалися добре обробленими кам'яними алебастровими й вапняковими блоками,

поставленими на гіпсовий в'язучий розчин, з додаванням деревного вугілля. Пустоти між рядами каменів заливалися будівельним розчином із додаванням товченого каміння. Всередині стін для кращої в'язки мурів використовували дерев'яні бруси.

Завдяки виявленим фрагментам архітектурних деталей виявлених під час археологічних досліджень ми можемо поглибити наші уявлення про вигляд кафедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці в Галичі. В декоративному вирішенні собору в порівнянні зі спорудами більш раннього часу значна роль відводилася не тільки орнаментальній різьбі по каменю, а й скульптурі. Під час розкопок тут виявлена значна кількість архітектурних деталей, що прикрашали культову споруду (фрагменти аркатур, невеликі колонки тонкої роботи каменярів, уламки антропо- та зооморфних баз, карнизів й різноманітних кронштейнів [61, с. 113–50]. Проте наскільки багатим було облаштування храму свідчить вмонтований у стіну пізнішої церкви в Галичі блок на якому з великою майстерністю іконане рельєфне зображення міфічного змія. Складнішими стають і архітектурні форми будівлі. Наприклад, входи до собору були значно декоровані різьбою перспективними порталами, виконаною професійними майстрами. Стіни собору ділилися на окремі сектори вертикальними виступами і горизонтальними карнизами-гзимсами. Екстер'єр храму відзначався широким використанням декоративних елементів (зубчасті фризи, архівольти з валками розташованими у шаховому порядку, глухі аркади на півколонках з капітелями, консолі з вирізаними на них зображеннями людей або звірів тощо). Такий спосіб оздоблення храмів галицькі зодчі перенесли згодом на терени Володимиро-Суздальського князівства.

Інтер'єр кафедрального собору Галича також відзначався пишнотою декоративного оформлення. Стіни всередині були оштукатурені й покриті фресками виконаними у широкій кольоровій гамі. Долівка храму поєднувала покриття кам'яними алебастровими й піщаними плитами та мозаїкою з полив'яних керамічних плиток. Особливу парадність романському

внутрішньому облаштуванню культової споруди надавали колони круглої форми. Для зведення опуклих поверхонь склепінь використовували особливе каміння з поділля – травертин. Плaskі частини даху собору покривалися глиняною черепицею, а вигнуті поверхні – листами зі свинцю. Під час зведення нової сакральної споруди у XVI ст. кафедральних храм будівельники розібрали.

Отже, як видно із вищевикладеного кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці в Галичі за своїм багатим оздобленням, величністю не поступався як перед столичними сакральними спорудами Києва, так й інших великих європейських міст того часу. Його будівельна композиція й художнє оздоблення поєднували в собі звичай культової архітектури давньоукраїнської держави періоду її найвищого розквіту (правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого) й конструктивні деталі, декоративні елементи пов'язані з романською архітектурною традицією, що широко представлена в сакральних спорудах Європи. Це може опосередковано свідчити про те, що зодчі галицької архітектурної школи підтримували тісні творчі зв'язки з будівельниками західної традиції, запозичуючи і переосмислюючи їхні здобутки. Тому приписувати зведення культових споруд Галича артілі зодчих привезених з Європи є сумнівним. Очевидно тут працювали місцеві майстри.

Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що зведення собору Успіння Пресвятої Богородиці в Галичі відбулося до 1157 року і припадає на утвердження тут самостійної єпископії (під час князювання могутнього князя Ярослава Осмомисла. Це може підтверджуватися єдиним похованням у саркофазі дослідженому у західній частині собору, яке традиція з відсиленням на повідомлення у літописі пов'язує саме з цим правителем. Хоча існують й інші думки стосовно часу спорудження кафедрального собору (наприклад, у 40-і роки XII ст., період правління Володимира Володаревича).

Величний собор Успіння Пресвятої Богородиці встояв під час монголо-татарської навали 1241 року. Як зазначає Юрій Лукомський «Востанне

галицький собор згаданий літописом у 1254 р., а за письмовими джерелами фігурує до початку XIV ст.» [44, с. 10]. Через 200 років після руйнування храму з його будівельних решток неподалік звели Успенську церкву. В наш час для огляду туристів представлені суспензивні рештки підмурків кафедрального собору протичковані по зовнішніх контурах білим каменем.

У другій половині XII ст. у Галичі було зведено декілька порівняно невеликих чотиристовпних храмів, які майже повністю співпадали планами з ранніми галицькими спорудами. До них можна віднести церкву в урочищі «над Борщовом» (припускають, що в давнину носила назву Кирилівської), в урочищі Цвинтариська (рис. 22, 9, 10).

Паралельно з чотиристовпними храмами на околицях Галича в цей час будували споруди зовсім іншого типу – центричні – ротонди та квадрифолії, що не вважалися канонічними у православній архітектурі. Однак у Галичі вони зводилися виключно для потреб православної церкви. Так, церква Іллі Пророка, за словами архітектора Юрія Диби «була невеликою тридільною спорудою з напівкруглою апсидою, округлою навою та прямокутним притвором, що прилягав із заходу» (рис. 23, 1) [26, с. 13].

У 1882 році неподалік від церкви св. Спаса Лев Лаврецький та Ізидор Шараневич розкопали підмурки невеликої середньовічної споруди [44, с. 12]. Після детального обстеження пам'ятки львівський архітектор Юліан Захарієвич зазначав, що «виявлена пам'ятка з округленою східною частиною може являти собою «Ротонду» або «Полігон» [25, с. 55]. Сучасні обстеження залишок фундаментів показують, що це була не багатокутна споруда, а невисока одноповерхова чотирипелюсткова ротонда-квадрифолій [25, с. 55]. Її підмурки складаються з дикого каменю хаотично закладеного у траншею завглибшки в 1 м і залитого зверху будівельним розчином, що складався з піску і вапна. (рис. 23, 2).

Виявлена культова споруда, судячи з виявлених декоративних деталей була білокам'яною. Її долівка була покрита керамічними полив'яними плитками із рельєфними зображеннями, аналогічними тим, що були в

галицькому кафедральному соборі. Це дало підстави науковцям датувати виявлену культову споруду третьою чвертю XII ст., оскільки писемні свідчення про церкву поки не виявлені. Про те, що тут знаходилася сакральна будівля може свідчити наявність кладовища біля неї. В деяких країнах Центральної Європи можна побачити приблизно аналогічні за архітектурою культові споруди.

Отже, Галицька земля була єдиним районом Русі, де вплив романського зодчества позначився не тільки у використанні його техніки зведення і широким використанням декоративних деталей, а й у прямому перенесенні типів споруд. Очевидно, поділ східної та західної християнських церков у той час не зайшов ще настільки далеко, щоб православна церковна влада сприймала типи католицьких храмів як неприпустимі до застосування на Русі.

г. П'ятий стильовий період. Розвиток будівничої техніки

В кінці XII – 30-х роках XIII ст. в усі архітектурні школи давньоукраїнської держави поступово починають проникати елементи народного декору, йде пришвидшений розвиток майстерності зодчих, з'являються новітні техніки будівництва. Попри значне розмаїття форм відчувається спільність архітектурних образів. Однобанні закомарні храми відходять у тінь і на їх місці з'являються культові споруди нового покоління. Це храми в яких починає переважати стовпоподібна композиція об'єму, а їх фронтальні стіни покриваються багатим декором, який не завжди узгоджується з самою конструкцією споруди.

В інтер'єрах церков поступово починає переважати поздовжня орієнтація.. Очевидно, що розподіл руської архітектури на школи не знищив близькості між ними, не привів до розпаду руського зодчества на самостійні частини. Новий архітектурний напрям часто проявляв себе своєрідно у різних регіонах: десь швидше, десь – пізніше, однак ідея динамічно вирішеного вежоподібного храму, можливо, в руслі поширення у

візантійському світі культу праведників-стовпників, взяла гору майже скрізь наприкінці XII – на початку XIII ст. [96, с. 98–99]. Перехід до нових форм у більшості руських архітектурних шкіл відбувся в кінці XII або навіть на початку XIII ст., але деякі риси, які готували перелом, з'явилися вже в другій половині XII ст. Припускають, що поширенню культових споруд стовпових форм у церковній архітектурі міг бути причетний волинський князь Роман Мстиславович через свої тісні стосунки з Візантійським двором і одруження з ромейською царівною [18, с. 115]. У поширенні нового «стилю» вежоподібних церков ключова роль належить також братам Давиду Ростиславовичу, який під час свого 18-річного правління у Смоленську перетворив його на провідний центр зодчества Русі, згодом його молодший брат – Рюрик у Київських землях. Немаловажне значення мала й творчість зодчого Петра Милоніга. Літописець на межі XII–XIII ст. захоплюючись Петром порівнює його з біблійним зодчим Веселеїлом: «...знайшов ото підхожого для діла й умільця серед своїх же приятелів, на ім'я Милоніга, а в хрещенні Петра, яко Мойсей колись того Веселіїла і настановив його наглядачем богоугодному ділу і мастром напростим стіни...» [42, с. 366].

Цей стиль чітко виявився в архітектурі Полоцької землі. Так, Спаський собор Євфросинівського монастиря є першою пам'яткою, в якій стовпоподібна композиція об'єму храму виявлена вже з повною визначеністю (рис. 24, 1).

Близько 1190 р. у вотчині Рюрика Овручі зодчий Петро Милоніг звів у новому архітектурному стилі церкву Святого Василя (при хрещенні Рюрик отримав ім'я Василій). Це була чотиристовпна триапсидна хрестово-банна культова споруда з однією головою (рис. 24, 3). Унікальним явищем для XII ст. яке зберіглося у Василівській церкві були дві башти, що примикали до лицевої стіни із заходу. Вертикальність архітектурного ансамблю храму підкреслювали багато декоровані поребриком і аркатурними поясами складнопрофільні пілястри та вертикальні тяги. Вставлені в стіни великі камені червоного кварциту, а також різнокольорові відшліфовані з лицевої

поверхні камені стали оздобою стін. Навколо вікон і на стінах всередині храму простежені сліди фресок рослинного орнаменту та зображеннями святих. Припускають, що баня церкви була покрита позолоченими листами міді (в описах, починаючи з XVI ст. називається «золотоверхою»). Церква являла собою приклад того нового архітектурного напрямку, що склався наприкінці XII ст. і характеризувався повною переробкою старої візантійської традиції хрестово-банної системи з підпружними арками, розміщеними нижче склепінь, що підтримують баню [38, с. 15]. Церква була втрачена досить рано ще в XIII ст. На початку XX ст. архітектор О. Щусєв здійснив її реконструкцію, але зробив це невдало. Нова культова споруда навіть близько не відтворює її первозданий образ. Архітектор звів барабан з приземкуватим куполом, понизив підпружні арки, в результаті чого храм втратив вірогідну пірамідально-східчасту композицію [38, с. 62].

Згодом, у 1197 р. у Білгородці Київській Петро Милоніг звів церкву Апостолів: «того ж року, місяця грудня в шостий день, благовірний князь Рюрик звершив церкву кам'яну святих Апостолів у Білгороді» [42, с. 364], яка за своїм планом була подібна до овруцької Василівської церкви, однак вона була більшою, шестистовпною, і, очевидно, закінчувалася не однією, а трьома банями (рис. 24, 5). Це була кафедральна церква Білгородського вікаріатства. У стіни храму зовні були вмонтовані полив'яні керамічні плитки, а інтер'єр прикрашали фрески із золотим фоном, а підлога була покрита різноколірними плитами [8, с. 136–137]. У під банному просторі зберігся квадратний омфалій з шиферних плит.

У такому ж стилі була зведена менша церква (Малий храм), виявлена біля храму Апостолів. Це була чотиристовпна одноапсидна споруда, інтер'єр якої прикрашали фрески, а підлогу покривали різноманітні за формою, та розміром полив'яні плитки (рис. 24, 6).

Взагалі Рюрик сприяв активному будівництву під час свого правління в Києві. У літописах він замальовується як князь, якого любить народ, князем,

який «благочиння мав до монастирів і до всяких церков і любов ненаситне до споруд» і мав «серед своїх же приятелів» зодчого Петра Милоніга [42, с. 366].

Розмах зодчества цього князя засвідчує той факт, що смоленськими зодчими у Києві в 1197 р. була зведена церква Святого Василя на Вознесенському узвозі на Новому дворі князя Рюрика: «того же лета созда великій боголюбивый князь Рюрикъ церковь святого Василя во имя свое въ Киевѣ на Новомѣ дворѣ» [71, с. 28]. Сакральна споруда за архітектурним вирішенням була чотиристовпною, триапсидною будівлею. Її стіни покривали фрески, а підлогу вистеляли полив'яні керамічні плитки (рис. 24, 7).

У кінці XII ст. у Києві також були зведені культові споруди, що відрізнялися архітектурною стилістикою від Милоногівських. Їх пов'язують із діяльністю Великого князя Святослава Всеволодовича – другого дуумвіра. За його сприяння були зведені церква Святого Василя (Трьохсвятительська) на Великому княжому дворі, освячена в 1183 р.: «Священа бысть церкви святого Василья, яже стоить в Киевѣ на Велицѣм дворѣ» [71, с. 27]. Це була чотиристовпна, триапсидна, однобанна споруда. При зовнішньому оформленні стін церкви широко використовували елементи романської архітектури (напівколони, пілястри, аркатурні пояси з вирізаними із плінфи декоративними рельєфними хрестами. Церква була знесена совітами в 1935 р. Це була остання за часом спорудження домонгольська пам'ятка столиці, що зберіглася до XX ст. Як і в XXI столітті московіти й тоді прагнули знищити культурну спадщину українців, їх генетичну пам'ять та зв'язок поколінь (рис. 24, 8) [16, с. 189].

Подібним за плануванням були Малий храм Зарубського монастиря та храм у Юр'єві, церква Успіння Гнилецького монастиря (рис. 24, 9). Датуються вони кінцем XII ст. [Козюба, с. 518–524].

Таким чином, складання нового архітектурного напрямку в Київській землі відноситься до 90-х років. XII ст. і пов'язане з діяльністю видатного архітектора Петра Милоніга. В київській архітектурі цього часу відчувається

вплив гродненської архітектурної школи. Припускають, що зодчий Петро був вихідцем із цієї школи, або вся гродненська будівельна артіль переїхала до Києва, через припинення будівельних робіт у самому Гродно.

Після 1200 р. будівництво в Київській землі перервалося, що пояснюється бурхливими політичними подіями того часу – запеклою міжкняжою боротьбою.

Із 1211 р. київська будівельна артіль, разом із своїм патроном Рюриком Ростиславичем, що став чернігівським князем, переїхала у новий княжий центр, і все подальше будівництво проводиться тепер уже в Чернігові та Чернігово-Сіверській землі. Фактично, тут на межі XII–XIII ст. відбулася остаточна кристалізація національного типу храму. Однією з перших споруд, зведених цими майстрами, як припускають, на чолі з Петром Милонігом, після переїзду до Чернігова була П'ятницька церква. Вона – єдина пам'ятка того часу, яка повністю зберіглася до наших днів, завдяки старанням реставратора Петра Барановського (рис. 25, 1–4) [60, с. 51–56].

Культова споруда зведена на чернігівському посаді біля Торгу і присвячена Святій Параскеві П'ятниці – покровительці торгівлі. Церква являє собою чотирьохстовпний тринапний, триапсидний храм зі ступінчатою композицією верхніх частин з однією банею, зведений у техніці рівношарової кладки. В плані церква Параскеви була заведне квадратною чотиристовпною хрестово-банною будовою. Під час Другої світової війни у 1943 році сакральна споруда була знищена нацистами і відновлена в первозданному вигляді лише в 1959 р.

Храм зведений у новітній будівельній технології з вертикальним вирішенням об'єму, що проявилось у трирядному розташуванні арок над всією площею споруди, використанні профільованих пілястр. Зовнішні стіни церкви рожевого кольору відзначалися багатством і різнобарвним оформленням, в якому поєднувалися пояси декоративних ніш-заглиблень потинькованих білою фарбою і різнокольорових візерунків розміщених на порталах.

По фасадах храму проходить стрічка цегляного меандру, над якою розташовані вікна, а ще вище – пояс декоративних ніш. Всередині церква нагадує башту. Інтер'єр прикрашає фресковий розпис, а долівку встеляли керамічні плитки покриті поливою жовтої, зеленої й темно-вишневої барв. Усі архітектурні форми й елементи споруди підпорядковані одній ідеї – досягнення стовпоподібного ефекту – своєрідного храму-вежі. Зі зведенням П'ятницької церкви на теренах Чернігово-Сіверщини розгортається заключна фаза розвитку вежоподібного стилю і найінтенсивніше церковне будівництво в межах сучасних українських земель [96, с. 106].

Окрім П'ятницької церкви, у Чернігові на той час було зведено ще кілька невеликих церков (по вул. Сіверянській, храм під Катеринівською церквою) (рис. 25, 5) [72, с. 81] та ворота княжого двору з надбрамною церквою на них. Залишки цих будівель вдалося виявити за допомогою розкопок.

Будівельна діяльність київських майстрів після завершення вищезгаданих будівель тривала вже не в самому Чернігові, а в містах Сіверської землі: було збудовано церкви в Новгород-Сіверському, Путивлі, Трубчевську, Вщижі. Усі вони відомі лише за результатами розкопок.

На відміну від попередніх києво-чернігівських храмів Спасо-Преображенський собор у Новгород-Сіверському являв собою чотиристовпний триапсидний хрестово-банний храм (рис. 25, 6). Із заходу він мав прямокутний притвор, а з півночі і півдня – півкруглі виступи. У ньому сходи на хори вели в товщі західної стіни. Підлога прикрашалася полив'яними керамічними плитками [9, с. 111]. Така схема планування церковної споруди була прийнята на Афоні. Це дало підстави віднести пам'ятку до давньоруських храмів «афонського типу» разом із собором у Путивлі.

Церкву могла зводити київська артіль на замовлення князя чи єпископа, а складніша система профілювання пам'ятки, при збереженні архітектурних рис києво-чернігівської архітектури свідчать, що керував

роботами не Петро Милоніг, а інший зодчий, вихований у тих же традиціях. Стосовно замовників споруди то серед науковців є різні трактування. Так Володимир Коваленко приписує зведення собору Новгород-Січерському князю Ігорю Святославичу, якого оспівувало «Слова о полку Ігоревім». Георгій Вагнер вважав, що храм звели зодчі галицької будівельної артілі, яка була переправлена на терени Сіверщини під час коротких періодів правління в Галичі старшого сина Ігоря Святославича Володимира Ігоровича. Євген Торшин припускає, що храм звели представники київської будівельної артілі, які творили тут під час дуумвірату князівських династій Ольговичів та Рюриковичів [19, с. 25–30; 60, с. 71; 66, с. 87–103].

Невеликі чотиристовпні храми у цей час були зведені у Вщижі і Трубчевську. Церква у Вщижі виділялася П-подібною галереєю, що оточувала її з трьох боків. Обриси храму в Трубчевську, попри скупі дані, ріднили його з П'ятницькою церквою. Це була чотиристовпна триапсидна споруда. Підлога вимощена полив'яними плитками (рис. 25, 9–10).

Згодом, очевидно вже перед самою навалою монголів, у Путивлі київські будівельники звели Спаський собор, який майже повністю повторював схему Новгород-Сіверського, хоча був меншим за розмірами (рис. 25, 8). Це триапсидний храм, в якому із заходу знаходився притвор відділений стінкою від основного приміщення, а з півдня та півночі – півкруглі апсиди, що надають споруді характер храму-триконху [97, с. 89–99].

Отже, виясняється, що в київській землі до 30-х років фактично будівельна діяльність припиняється, а на Сіверщині, завдяки переміщенням сюди будівельним артілям, активно розвивається аж до навали монголів. Про відсутність у Києві старих зодчих може свідчити факт, що на час монгольського погрому столиці, тут почали використовувати брусову цеглу, а традиція виготовлення плінфи була втрачена. Поява брускової цегли, як припускають, могла бути пов'язана з приїздом польських майстрів, присланих Данилом

Галицьким. Занепад будівельної діяльності в Києві на початку XIII ст. очевидно пов'язана з падінням престижу київських князів і міжусобними війнами.

Кінцевий період розвитку монументального зодчества для земель Подніпров'я відзначався піком довершеності архітектурних витворів давньоукраїнських майстрів, які при зведенні сакральних споруд широко втілювали ідеї та засоби народних традицій будівництва тісно пов'язаних зі східнослов'янським світом. Однак, нашествя монголо-татар у 1240 році на тривалий час перервало цей прогресивний рух в архітектурі в цілому і культовому зодчестві зокрема.

Серед архітектурних шкіл Русі своєрідними рисами відзначається зодчество Галицької землі, що зумовлено географічною близькістю регіону з європейською культурною традицією й активною політичною діяльністю на теренах Європи. Тут у кінці XII – початку XIV ст. сформувалася оригінальна традиція зведення культових споруд романською технікою білокам'яного будівництва з кадрових блоків. На сьогоднішній день, завдяки археологічним дослідженням на цій території відомо близько 30 культових споруд. Як і по всій території Русі тут були поширені хрестово-банні чотиристовпні, тринавні трьохапсидні храми, із застосуванням не тільки романської технології мурування (застосування складних підкупольних опор), а й типів костельних споруд.

Вважають, що формування своєрідної галицької школи зодчества, пов'язане з перемишльським князем Володарем Ростиславичем. За відсутності власної будівельної артілі та перебуваючи у певній конфронтації з Києвом, він, на початку XIII ст. запросив до себе зодчих із Малополющі.

Окрасою архітектурної школи Галичини у XII–XIII століттях ефектним взірцем для оточуючих територій став храм св. Пантелеймона зведений у стольному граді Галичі. (рис. 26, 1–3).

Він віддавна привертав увагу дослідників. Ще в другій половині XIX століття храмом зацікавився відомий мистецтвознавець Володимир Луцевич. Аналізуючи збережений костюл Станіслава від звернув увагу на те, що

споруда зведена в романському архітектурному стилі характерному для часів Русі. Однак дослідник припустився помилки, вважаючи, що культова споруда була залишками кафедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці [44, с. 22]. Згодом на початку XX століття споруду детально обстежив український мистецтвознавець Йосип Пеленський. У результаті дослідник продатував об'єкт рубежем XII–XIII століть і вважав, що Пантелеймонівський храм був монастирською церквою, що знаходилася в передмісті стольного града.

В останній чверті XX ст. архітектор Іван Могитич провів нові архітектурно-археологічні дослідження. Як зазначає Юрій Лукомський «Останніми роками у зв'язку з реставраційними роботами проводилися часткові археологічні розкопки всередині церкви археологічною експедицією Інституту суспільних наук зі Львова» [44, с. 24]. Під час проведення робіт на місці давньої сакральної споруди виявили ряд архітектурних фрагментів, що були вторинно використані при зведенні крипти у XVIII ст.

Первісно, це була білокам'яна чотиристовпна однобанна споруда з ознаками пізньороманських рис й ранньоготичними елементами: перспективний портал, прикрашений різьбленням, профільований цоколь, що обходить навколо всієї будівлі, тонкі колонки з різьбленими капітелями на апсидах. Зовнішні лопатки храму плоскі. Підкупольні стовпи ускладненої форми з численними виступами; їм відповідають виступи на лопатках внутрішніх стін [93, с. 11–34]. Характер різьби, що прикрашає пам'ятку вказує на те, що її витoki пов'язані з мистецтвом Угорщини (Естергом, Трансільванія, Себеш-Альба тощо) [54, с. 205]. Як зазначив Юрій Лукомський «уся верхня частина, склепіння і баня знищені при перебудові церкви в костюл Святого Станіслава в 1611 р. Новітня реконструкція є маловдалою спробою відновити гіпотетичний первісний вигляд храму» [46, с. 293]. На стінах храму зберіглась донині значна кількість прокреслених рисунків (у тому числі й малюнки давніх церков) й написів широкого хронологічного діапазону від XII до XVII ст. Найдавнішим вважається напис датований 1212 роком.

У першій половині XIII ст. кам'яні храми окрім великих міст з'являються в менших уділах. Так, у літописному Василеві на Буковині був зведений білокам'яний храм [86, с. 142–145]. Це той самий тип чотиристовпного храму, але звужені бічні нефи роблять будинок видовженим (рис. 26, 4–6). Стовпи церкви хрещаті, з додатковим уступом у бік підкупольного простору, що дає підстави припускати наявність дещо ускладненого, ймовірно, піднесеного завершення. У той же час конструкція василівського храму була дещо простішою як у церкви Пантелеймона. У ньому зодчі замість хрещатих зводів використали традиційну систему перекрить. Конструктивна система василівського храму є проміжною ланкою між конструкціями церкви Пантелеймона і пам'ятками післямонгольського періоду.

Такого ж типу в новій столиці Галицько-Волинського королівства Холмі була зведена церква Святого Івана Золотовушого [74, с. 435]. Літописні повідомлення настільки детальні, що дозволяють уявити не тільки деталі конструкцій та перекриттів, а й загальний вигляд храму: «созда красну і гожу. І споруда її була така: склепіння чотири; з кожного вугла – склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем...» [42, с. 418]. Це не що інше як підпружні арки, що опираються на капітелі у вигляді людських голів. Такий архітектурний прийом свідчить про тісні зв'язки галицького зодчества з пізньороманською архітектурою Угорщини і зближує храм Івана Золотовушого з палацовою капелою в Естергомі.

Іншими важливими деталями, які згадує літописець є повідомлення, що портали покривало різьблення, виконане «одним умільцем Авдієм» [42, с. 418], та те, що вікна церкви були «прикрашені були склом римським» [42, с. 418], тобто вітражами. Науковці припускають, що аналогічними вітражами були прикрашена церква Пантелеймона і Благовіщення в Галичі. Нажаль під час розкопок споруду виявити не вдалось. Храм був втрачений в результаті сильної пожежі 1256 року. Після цього його більше не поновлювали.

Науковці припускають, що культова споруда розміщувалася неподалік резиденції Данила Романовича на Замковій горі нової княжої столиці Холм.

До першої половини XIII ст., очевидно, відноситься, досліджена біля Галича церква Благовіщення (рис. 26, 7). Вперше її фундаменти відкрив у 1884-1885 років Лев Лаврецький за участю Ізидора Шараневича. Останній спираючись на місцеву топоніміку ототожнював досліджувані рештки підмурівків з церквою Благовіщення. Дослідники ввели в науковий обіг багатий матеріал здобутий під час розкопок (керамічні плитки з поливою від долівки храму, деталі архітектурного оздоблення тощо). Знову археологи звернулися до розвалин церкви на перетині 80-х – 90-х років XX століття.

Фундаменти свідчать, що це була однонавна кам'яна культова споруда, що складалася власне із нави прямокутної форми, пресвітеру та апсиди. Така структура церкви відповідала культовим спорудам невеликих розмірів тогочасної Європи. Підмурівки храму викладені з дикого каменю і залиті міцним вапняно-пісковим розчином. Церква відноситься до чисто романського типу подовженого безстовпного однонавного храму з хором-пресвітерієм, що завершувався півкруглою апсидою. Під час дослідження виявлено фрагменти різьбленої капітелі, що зображує маску людини чи звіра. До нас дійшли різної форми й багатокольорові полив'яні керамічні плитки, що становили достатньо складну мозаїку долівки. В межах храму біля його північної стіни археологи виявили фрагменти кам'яного саркофагу виготовленого із глиби вапняку.

Такий тип храму в XIII ст. став популярним і набув значного поширення в Польщі. Припускають, що церква була зведена під час польсько-угорської інтервенції краю (1215–1219 pp.) [47, с. 167–208].

Своєрідністю цього періоду є те, що починаючи з XIII ст. на відміну від попереднього, йде процес активної інтеграції архітектурних шкіл, хоча багато в чому розвиток архітектури Галича, на відміну від загальноруського зодчества тісно пов'язаний з романською архітектурою. Галицькі храми зводилися під впливом київської школи в руслі руської традиції, у вигляді

вписаного хреста, але з використанням квадратної кладки з використанням декоративних прийомів.

На відміну від Галицької Волинська архітектура кінця XII – першої половини XIII ст. практично не відома. За словами С. Терського вважається, що «тут до середини XIII ст. монументальне будівництво не велося, чому перешкоджали міжусобиці та активна військова політика волинських володарів» [84, с. 115]. Правда з джерел відомі кілька церков, що не були археологічно виявлені (Дмитра Солунського, Миколи Чудотворця (Володимир-Волинський), Богородиці (Мельник), невідома назва (Більськ-Підляський), Святого Данила (Угроверськ), Миколи Чудотворця (Грубешів), Богородиці (Дорогичин)).

У 50-х роках XX ст., у Володимирі, неподалік від Василівської ротонди XIV ст. були виявлені залишки чотиристовпної хрестовокупольної церкви (рис. 27). Від неї повністю зберігся фундамент, а на багатьох ділянках і кілька нижніх рядів цегляної кладки (на відміну від кам'яної, як у Галичі), що дозволило з'ясувати план споруди. Надзвичайно своєрідне оформлення кутів будівлі у вигляді широких заокруглень. Тут знайдено поливні керамічні плитки у формі квадрата, прямокутника, трикутника, ромба. Виявлено багато фрагментів штукатурки із залишками фрескового розпису, частини листів зі свинцю від перекриттів даху, рештки круглих віконних шибок [84, с. 115] Храм був закинутий після сильної пожежі.

Нашестя татаро-монгольських орд негативно вплинуло на прогресивний поступ сакрального будівництва на давньоукраїнських землях (рис. 28). Однак він не припинився остаточно, а подальше продовжував розвиватися й удосконалюватися на теренах України, Білорусії й Московії В умовах повного занепаду будівельної діяльності артілі, не маючи замовлень, розпадалися. Коли після монгольського завоювання почалося відродження усе довелося починати спочатку. У будівельній техніці брускова цегла поступово витіснила з ужитку плінфу, а в культових спорудах зведених з каменю змінився формат квадратів та характер забутовки [52, с. 23–24]. Йшло

формування загального типу національного храму вежоподібної композиції, особливо на території Галичини, Волині й Чорної Русі, де будівельна діяльність продовжувалася одразу після нашествия монголів.

Ще однією особливістю архітектурного розвитку Русі XIII ст. є принципове зведення православних, а не католицьких храмів, що пов'язано з політичною боротьбою між православ'ям і «латинством».

У кінці XII – початку XIV ст. на теренах Русі продовжувала розвиватися традиція зведення центричних типів споруд, особливо в Галичині.

Так, у 1935 році відомий археолог Ярослав Пастернак неподалік від Галича в урочищі Мурованка дослідив рештки підмурівків круглої за формою середньовічної культової споруди. Серед виявлених матеріалів зустрічаються шматки вапнякових плит від долівки храму, шматки олов'яних листів від покриттів даху, фрагменти багатого внутрішнього та зовнішнього декору стін виконані в основному в романському стилі [61, с. 81]. Однак більшість виявлених Пастернаком артефактів до нас не дійшли.

Згодом у кінці 50-х років XX ст. Михайло Каргер провів додаткові дослідження й встановив, що це був храм у формі квадрифолію з дуже чітко окресленими чотирма півколами (рис. 29, 1–3). Церква в с. Побережжя мала потужні підмурівки, що свідчать про її значну висоту, швидше за все двоповерховість [25, с. 13–24; 40, с. 226–243]. Це був один із найбільших храмів Європи серед храмів з фундаментом «квадрифолій». Припускають, що його заснував Роман Мстиславович (1152–1205), який біля 1200 року приєднав Галичину до Волині. Існує думка, квадрифолій входив до складу монастиря, заснованого у 1234 році вигнаними з монастиря Святої Софії у Києві представниками одного з найвойовничіших чернечих орденів – домініканцями [21, с. 289–290]. Заснована чернеча обитель, як припускають, виконувала не лише релігійні треби, а й могла контролювати важливу частину торгового шляху, а саме Бирладський тракт. Аналогічні за архітектурою культові

споруди широко відомі на теренах сусідніх держав Центральної Європи [98; 100].

Вважають, що призвідником до впровадження в практику будівництва брускової цегли на західноукраїнських землях був галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Саме за його наказом у Столп'ї з нового будівельного матеріалу була споруджена вежа з каплицею. У писемних джерелах вона фігурує під 1207 роком і пов'язана з захопленням колишнього уділу Романа його небожем Олександром Всеволодовичем Белзьким. Без сумніву, укріплювати західні кордони Волині князь повинен був ще до історичного приєднання Галицької землі у 1199 році. Завдяки вивченню архітекторами й археологами решток вежі було встановлено, що на верхньому п'ятому ярусі розміщувалася невелика каплиця-ротонда Спаса, що своєю формою нагадувала грецький хрест. Її внутрішні стіни були облицьовані брусковою цеглою, а долівка вистелена керамічними полив'яними плитками. Вікна споруди прикрашали різнокольорові вітражі.

Близькою до вищеописаної культової споруди за облаштуванням внутрішнього простору виступає церква св. Василя в Володимирі-Волинському. Правда за розмірами вона вдвічі більша від попередньої. Науковці відносять її спорудження до рубежу XII–XIII століть (приблизно 1194 рік) [53, с. 52]. Згодом, із появою нових даних по часу появи техніки мурування із брускової цегли Василівській церкві змінили хронологічні рамки побудови на XIII–XIV ст. [43, с. 24].

Розкопки підмурів дерев'яної олешківської ротонди, про яку йшлося у першому розділі, виявили її ідентичне з Михайлівською ротондою (Володимир-Волинський) архітектурне вирішення зовнішнього та внутрішнього планування з дотриманням усіх основних розмірів. Як припускає Богдан Томенчук «це безперечно, свідчить про повторення у дереві мурованого прототипу» [90, с. 57]. Науковці вважають, що взірцем для Михайлівської ротонди міг бути центричний храм Доната у м. Задар (Далмація), якого звели ще в першій третині IX ст. використавши при цьому

архітектурні традиції спорудження аналогічних сакральних споруд у Каролінгську епоху. Згодом, українські козаки розвинули й вдосконалили на Запоріжжі й Дону такий тип церков-ротонд. Припускають, що Михайлівська ротонда Володимира-Волинського від самого початку призначалася для проведення культових дійств серед вояків. Опосередкованим свідченням на користь такого припущення може виступати посвята архангелу Михаїлу – патрону воїнів. Науковці на основі аналізу писемних джерел припускають, що засновником і ктиторм вищеозначеного храму міг виступати волинський князь «володар Руської землі» Роман Мстиславич з роду Рюриків. Йому ж приписують побудову ще двох волинських ротонд в кінці 80-х років XII століття, коли Роман повернув під своє крило Волинську землю й об'єднав її з Галицькою.

Серед усіх збудованих ротонд на Волині за архітектурними деталями й будівельними елементами найдавнішою вважають церкву св. Михайла. Вона є і першою культовою спорудою зведеною з використанням брускової цегли у період між 1189–1193 роками. Наступна церква св. Василя при збереженні форми октагону відрізнялася від попередньої технологією зведення стін. Майстри відійшли від традиції використання «класичного» цем'янкового розчину з додавання товченої плінфи і використали новітній розчин на основі поєднання вапна й піску з незначним додаванням цем'янки, гіпсу й вугілля. Останніми за часом зведення вважаються вежі-ротонди в Столп'ї (1194–1195 роки). Вони повністю відтворюють архітектуру церкви св. Ваислія. Припускають, що всі ротонди будували майстри однієї артілі.

Зустрінуто аналогічна культова споруда і в Києві. Так, на вулиці Володимирській, 3 (бувши садиба Трубецьких) в другій половині XIX ст. тут виявлена церква-ротонда (рис. 29, 4–5). Це була будівля зведена у вигляді високої вежі, збудованої з плінфи, валунів і дрібного каміння. Внутрішній простір займала зала з великим центральним стовпом, що утримував на собі склепіння. Інтер'єр споруди прикрашали фрески наненсені на цеглу-брущатку. Долівка покривалася керамічними й пірофілітовими плитками.

Ротонду знищили золотоординці під час походу 1416 року. [12, с. 90–103]. Існує кілька версій приналежності даної споруди. Так Василь Пуцко вважає, що досліджена церква є «латинським храмом Діви Марії, при якому проживали монахи-домініканці до їх вигнання князем Володимиром Рюриковичем» [66, с. 100]. Ю.С. Асєєв не вважає ротонду культовою спорудою, оскільки, на його думку, в ній відсутня апсида. Хоча при цьому зазначає, що подібні храми відомі в західній середньовічній архітектурі [8, с. 143]. Алфьорова Г. та Харламов В. ототожнюють згадану ротонду з Катеринівською церквою, присутньою на мап Києва Івана Ушакова 1695 р. саме в тому місці, де було виявлено ротонду [2, с. 39]. Іоаннісян О. звернув увагу на «прямую планувальну аналогію до київської ротонди, замкову каплицю другої половини XII ст., виявлену під час археологічних досліджень у Вроцлаві» [31, с. 164–167].

Отже, як видно з вищевикладеного, кам'яне культове зодчество Русі пройшло складний шлях формування, становлення, розквіту і занепаду. За період з X по XIII ст. на Русі розвинулися власні архітектурні школи (Київська, Переяславська, Чернігівська, Волинська, Галицька) які відрізняючись у деталях, оформленні церков, способом зведення і ін. в загальному разом творили загальну самобутню культуру давньоукраїнської держави.

ВИСНОВКИ

У художній культурі визначне місце посідає архітектура. Вона завжди синтезує в собі різноманітні види мистецтва, а саме живопис, скульптуру, декоративно-прикладну творчість тощо. Сама по собі архітектура це мистецтво розробки, проектування та зведення споруд у тому числі й культових. У цьому відношенні сакральну архітектуру Русі умовно можна розділити на два етапи.

Із часу виникнення давньоукраїнської держави в Києві в IX ст. продовжує розвиватися й удосконалюватися будівництво з найдоступнішого для всіх верств населення матеріалу – дерева. Завдяки археологічним дослідженням на досліджуваних теренах виявлені рештки дерев'яних культових споруд, які інколи постають справжніми шедеврами народної сакральної архітектури. Часто архітектурні форми дерев'яних споруд своїм корінням сягають давніх язичницьких часів.

З прийняттям християнства і поглибленням культурних зв'язків із Візантією на Русі починають зводити монументальні споруди з каменю (другий етап). Хоча, як доводять археологічні дослідження перші кам'яні культові споруди з'явилися на Русі принаймні за 50 років до її християнізації (Десятинна церква).

Взагалі культове кам'яне будівництво на Русі розвивалося протягом п'яти архітектурних періодів.

Перший розвивався протягом кінця X – 30-х років XI ст. Це час прийняття і поширення християнства на досліджуваних теренах, що зумовило зародження кам'яної культової архітектури. Все це відбувалося під сильним впливом Візантії та її зодчих, яких часто запрошували для будівництва. Завдяки роботі візантійських майстрів у Києві постала перлина давньоукраїнської культової архітектури – Десятинна церква. Після смерті

Володимира Великого кам'яно-цегляне будівництво на Русі перервалося майже на 30 років.

На 30–50-і роки XI ст. припадає другий стильовий період. Це час бурхливої розбудови міст, в яких з'являються визначні пам'ятки сакральної архітектури (Софія Київська, церква Богородиці в Тмутаракані). Починається сакральне будівництво в Чернігові (Спаський Собор). Давньоукраїнське зодчество поступово починає набувати чітких національних рис.

Третій стильовий період на Русі охоплює хронологічний відтинок, що тривав біля 50 років (друга половина XI – початок XII ст.). Тоді тут проходив процес активного формування власних архітектурних шкіл, удосконалювалася сакральна архітектура, яка починає відповідати тодішнім канонам церковного будівництва. З'явився новий тип закомарного храму. У третьому періоді міцніють архітектурні артілі Києва і починають працювати на замовлення в інших князівствах формуючи місцеві кадри будівельників. У кінці XI ст. формується власна будівельна артіль у Переяславі і, відповідно, постає переяславська архітектурна школа, яка формувалася на іншому типологічному стилі, відмінному від київського. Храми переяславських зодчих стали прототипами архітектурних шкіл в Чернігові, Володимирі тощо. Чернігівська архітектурна школа формувалася під впливом переяславських, київських та візантійських будівельних артілей. Згодом вона справила значний вплив на розвиток культової архітектури в Рязані.

Найінтенсивнішим у розвитку сакрального мистецтва був четвертий стильовий період, що припадає на 20–80-і роки XII ст., що характеризувався бурхливими політичними подіями всередині держави. Тоді значно зросла вага удільних князівств та їх столиць, остаточно сформувались місцеві архітектурні школи, відбувається поступовий відхід від візантійських традицій будівництва і проникнення елементів романського стилю в архітектуру. В сакральному зодчестві відзначається зменшення розмірів церков, відбувається спрощення їхнього опорядження. На місці шестистовпних церков постають чотиристовпні, замість розміщення сходів

на хори в баштах їх починають зводити в середині стін, зменшуються розміри самих хорів, змінюється система кладки стін (порядкова система). Окрім Києва, Переяслава, Чернігова постають самостійні будівельні артілі в Галицькій та Волинській землях. Основою для формування останньої стала артіль будівельників із Переяслава запрошена Мстиславом Ізяславичем. У цей час формується й власна галицька архітектурна школа, яка базувалася на візантійсько-руській та романській архітектурній традиціях з використанням квадрової білокам'яної кладки. Тут головну роль відігравали артілі з Малопольщі, які згодом перебралися у Володимиро-Суздальську землю. На формування місцевих будівельних кадрів впливали й артілі запрошені з Угорщини. Тут поширюється новий тип сакральних споруд, а саме ротонди.

П'ятий, останній період охоплює хронологічний проміжок кінця XII – 30-х років XIII ст. У цей час в сакральній архітектурі активно починають використовувати народні мотиви, виникають нові прийоми будівництва, з'являються нові культові споруди зі стовпоподібною побудовою об'єму. До 30-х років XIII ст. з міжусобними війнами та падінням престижу Києва, будівельна діяльність в колишній столиці фактично припиняється, а зодчі перебираються на Сіверщину. Те ж саме сталося й з волинською архітектурною школою, яка до 30-х років XIII ст. зійшла нанівець. Активно розвивається галицька школа з романською технікою білокам'яного будівництва.

Попри монголо-татарську навалу, що обірвала гармонійний розвиток руського сакрального зодчества, розподіл руської культової архітектури на різні місцеві школи не знищив близькості між ними, не призвів до розпаду сакрального зодчества на самостійні протилежні частини. Давньоукраїнське монументальне зодчество згодом розвинулося в архітектурі України, Білорусі та Московії.

Підсумовуючи треба відзначити, що немалу кількість культових споруд досліджено, але набагато більшу частину ще потрібно дослідити. Крім того, багато пам'яток, вивчених у минулому столітті, потребують повторних

опрацювань, пов'язаних з неточностями, викликаними тогочасним науковим рівнем робіт. Багато пам'яток культового зодчества відомо лише за джерелами, а в дійсності неможливо знайти ніяких слідів. Це, насамперед, дерев'яні споруди, які не витримали столітніх перетворень суспільства. Це стосується Київської, Переяславської, Чернігівської земель.

Основне завдання культурологічного вивчення пам'яток монументального зодчества полягає у детальному дослідженні їх у історичному, мистецтвознавчому, будівельно-технічному аспектах, а також у порівняльному аналізі їх з іншими об'єктами руської, західнороманської та східновізантійської архітектури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абу-л-Хасан 'Али ибн ал-Хусайн ибн 'Али ал-Мас'уди. Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749–947 гг.] / сост., пер. с араб., прим., комм. и указатели Д. В. Микульского. Москва : Наталис, 2002. 800 с. URL : https://drevlit.ru/texts/m/masudi_pred.php
2. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века: историко-архитектурный очерк. Киев: Наукова думка, 1982. 160 с. URL : https://publ.lib.ru/ARCHIVES/A/ALFEROVA_Gali_Vladimirov_na/_Alferova_G.V..html
3. Археологічні дослідження Києва. Київ : Наукова думка, 1976. 224 с. URL : <https://rvv-kniga.com/product/arheologichni-doslidzhennya-starodavnogo-kyyeva-naukove-vydannya-1976-roku/?srsltid=AfmBOoqvN7vRm54d3GKITOjdIgP69waLDGL852MX-zK9Z2QV8j7zww->
4. Археологія Української РСР.: В 3-х т. Київ : Наукова думка, 1975. Т. 3. 504 с. URL : https://library.udpu.edu.ua/library_files/424312.pdf
5. Асеев Ю.С. Архітектура Київської Русі. Київ : Наукова думка, 1969. 212 с. URL : <https://uartlib.org/istoriya-ukrayinskogo-mistetstva/yu-s-asyeyev-arhitektura-kyyivskoyi-rusi/?srsltid=AfmBOopwiGy27KfPayfif1NgBSZExaruOB5CnVLwC8udcHy5vuJYcgY4>
6. Асеев Ю.С., Харламов В.О., Мовчан І.І. Дослідження архітектури Кловського собору в Києві. *Археологія*. 1979. Т. 30. С. 37–46. URL :
7. Асеев Ю.С. Про дату будівництва київської Софії. *Археологія*. 1979. № 32. С. 3–12. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/196510>
8. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева / рец. [И.А. Игнаткин](#). Киев : Будівельник, 1982. 160 с. URL : <https://tehne.com/library/aseev-yu-s-arhitektura-drevnego-kieva-kiev-1982>
9. Асеев Ю., Зіміна С., Орлов Р. Архітектура Київської Русі кінця X – першої половини XIII ст. *Історія української архітектури* / за ред.

- В. Тимофієнка. Київ : Техніка, 2003. 471 с. URL : <https://art.lib.kherson.ua/aseev-yus-istoriya-ukrainskoi-arhitekturi.htm>
10. Білик О. Керамічні полив'яні плитки в інтер'єрі галицьких церков XII–XIII століття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Мистецтвознавство. 2017. № 2 (вип. 37). С. 214–222. URL : <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/9393>
11. Богусевич В.А. Споруда XI ст. у дворі київського митрополита. *Археологія*. 1961. № XIII. С. 105–113. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/193343>
12. Боровський Я.Е., Толочко П.П. Київська ротонда. *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Київ: Наукова думка, 1979. С. 90–103. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0007884
13. Боровский Я., Сагайдак М. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг. *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.* Киев : Наукова думка, 1985. С. 52–57. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Arkheolohycheskye_yssledovanyia_Kyeva_1978_1983_hh_ros/
14. Будзинська Н. Кловський храм. З історії археологічних досліджень. Музей історії Десятинної церкви. URL: http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20200325_01.pdf. (дата доступу: 17.05.2025)
15. Вечерський В. Українська дерев'яна архітектура. Київ : Балтія-Друк, 2013. 119 с. URL : [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?S21CNR=20&S21STN=1&S21REF=2&C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21All=\(%3C.%3EA=%D0%92%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?S21CNR=20&S21STN=1&S21REF=2&C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21All=(%3C.%3EA=%D0%92%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B)

9\$%3C.%3E)*(%3C.%3E=%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%27%D1%8F%D0%BD%D0%B0%20%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0\$%3C.%3E)&S21FMT=fullwebr&S21COLORTERMS=0

16. Вечерський В. Архітектурні пам'ятки, досліджені Григорієм Павлуцьким: збережені й знищені. *Павлуцький Г. Дерев'яні та муровані храми України*. Харків: Олександр Савчук, 2017. С. 161–196. URL : https://savchook.com/wp-content/uploads/2017/05/Zmist_p.pdf
17. Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в Х–XIV ст. Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. Чернівці : Золоті литаври, 2009. 568 с.
18. Войтович Л.В. Галицько-волинські етюди. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. 480 с. URL : https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003046
19. Гейда О. Церковні старожитності Чернігівщини в дослідженнях Юрія Миколайовича Ситого. *Археологічні дослідження на Чернігівщині: Збірник матеріалів Восьмих Самоквасівських читань, присвячених 60-річчю Юрія Миколайовича Ситого*. Чернігів : ПАТ «ПБК «Десна», 2024. С. 25–30. URL : https://www.academia.edu/126285216/%D0%90%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96_%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BD%D0%B0_%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B2%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%96_%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8_%D0%92%D0%BE%D1%81%D1%8C%

D0%BC%D0%B8%D1%85_%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%
BA%D0%B2%D0%B0%D1%81%D1%96%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0
%B8%D1%85_%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%8C_
%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%B2%D1%8F%D1%87%D0%B5
%D0%BD%D0%B8%D1%85_60_%D1%80%D1%96%D1%87%D1%87%D1
%8E_%D0%AE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%9C%D0%B8%D0%BA
%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%BA%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%
B8%D1%87%D0%B0_%D0%A1%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B3%D
0%BE_%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B3%D1%96
%D0%B2_2024

20. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ : Наукова думка, 1993. Т. III. 460 с. URL : https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001065
21. Грушевський М.С. Духовна Україна. Київ : Либідь, 1994. 540 с. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003808
22. Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 532 с. URL : https://www.academia.edu/37124101/%D0%97%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4_%D1%96_%D0%97%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D1%8F_%D1%83_%D0%A5%D0%86_%D0%A5%D0%86%D0%86%D0%86_%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D1%82%D1%8F%D1%85_%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%9

6%D0%BE%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F_

23. Гупало В.Д. Княже місто Звенигород: інноваційні методи у вивчення і збереженні історичної пам'яті. *Вісник НАН України*. 2021. № 1. С. 34-42. URL : https://www.academia.edu/44983425/%D0%9A%D0%9D%D0%AF%D0%96%D0%95_%D0%9C%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%9E_%D0%97%D0%92%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%93%D0%9E%D0%A0%D0%9E%D0%94_%D0%86%D0%9D%D0%9D%D0%9E%D0%92%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%99%D0%9D%D0%86_%D0%9C%D0%95%D0%A2%D0%9E%D0%94%D0%98_%D0%A3_%D0%92%D0%98%D0%92%D0%A7%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%86_%D0%86_%D0%97%D0%91%D0%95%D0%A0%D0%95%D0%96%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%86_%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%9E%D0%A0%D0%98%D0%A7%D0%9D%D0%9E%D0%87_%D0%9F%D0%90%D0%9C%D0%AF%D0%A2%D0%86
24. Гейштор А. Слов'янська міфологія / Пер. з польськ. Сергія Гіріка. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. 416 с. URL : <https://www.svit.in.ua/kny/bookgieysztor.htm>
25. Диба Ю. Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть: Навчальний посібник. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2005 108 с. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Dyba_Yurii/Ukrainski_khramy-rotundy_X_-_pershoi_polovyny_XIV_stolit.pdf? (дата звернення 15.05.2025)
26. Диба Ю.Р. Джерела архітектури квадрифолія з с. Побережжя. *Архітектурний вісник КНУБА*. 2013. Вип. 1. С. 13–24. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=avk_2013_1_4

27. Житнеописание Оттона Бамбергского в церковных сочинениях и преданиях / Пер. с лат., исслед. и коммент. А. С. Досаева и О. В. Кутарева. Санкт-Петербург : ИД «Дмитрий Буланин», 2021. 912 с. URL : <https://esxatos.com/zhizneopisanie-ottona-bambergского-v-cerkovnyh-sochineniyah-i-predaniyah>
28. Житіє князів Бориса і Гліба. *Хрестоматія давньої української літератури*: До кінця XVII ст. / Упоряд. О. І. Білецький. 3-е вид., доп. Київ : Радянська школа, 1967. С. 53–61. URL : <http://litopys.org.ua/biletso/bilo.htm>
29. Захар'єв В., Могитич І. Сокілецька давньоруська церква. *Вісник ін-ту Укрзахдпроектреставрація*. 1996. Ч. 5. С. 103-104. URL : <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/pages/175/kompleksnidoslidzhenniamonografia2022.pdf>
30. Зоценко В., Тараненко С. Відкриття дерев'яного храму XII ст. на Київському Подолі. *Фортеця : збірник заповідника «Тустань» : на пошану Михайла Рожка*. Львів : Камула, 2009. Кн. 1. С. 302–332. URL : https://bojky.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/06/fortecja_2009.pdf
31. Иоаннисян О.М. Польско-русская и венгерско-русская границы в XI–XIII веках и их отображение в развитии средневековой архитектуры. *Początki sąsiedstwa. Pograniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji*. Rzeszów, 1996. S. 164–167. URL: https://www.uknol.info/ru/Records/Polsko-russkaja_i_vengersko-russ.html
32. Иоаннисян О.М. Зодчество древнего Переяславля XI–XII веков и его место в общей картине развития зодчества Древней Руси. *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький. 2008. Вип. 20. С. 174–201. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Rozdobudko_Mykhailo/Kurhannyi_mohylnyk_davnoruskoho_chasu_iz_oznak_amy_tilopalnoho_obriadu_poblyzu_s_Tsybli_na_Pereiaslav.pdf
33. Иоаннисян О. Культова дерев'яна архітектура. *Історія українського мистецтва* : у 5 т. / гол. ред. Г. Скрипник. Т. 2. Мистецтво середніх віків.

- Київ : ІМФЕ ім.. М.Т. Рильського, 2010. С. 427-441. URL : <https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/monografiji/2010/ist.ukr.myst.pdf>
34. Історія української архітектури / Ю. С. Асєєв, В. В. Вечерський, О. М. Годованюк та ін.; За ред. В. І. Тимофієнка. Київ : Техніка, 2003. 472 с. URL : <https://art.lib.kherson.ua/aseev-yus-istoriya-ukrainskoi-arhitekturi.htm>
35. Клос В. Історія Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Київ : Грані-Т, 2007. 120 с. URL : <https://www.yakaboo.ua/ua/istorija-svjato-mihajlivs-kogo-zolotoverhogo-monastirja.html?srsId=AfmBOorlMMdAmL2uyv3Rep-Eoo9NHfbKJsxw0UYywd0Myaf77nzIYEub>
36. Козюба В. До історії вивчення та датування храмів Зарубського монастиря. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. 2008. Вип. 20. С. 518–524. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Rozdobudko_Mykhailo/Kurhannyi_mohylnyk_davnoruskoho_chasu_iz_oznakamy_tilopalnoho_obriadu_poblyzu_s_Tsybli_na_Pereiaslav.pdf
37. Коринный Н.Н. Переяславская земля X – первой половины XIII века. Киев : Наукова думка, 1992. 312 с. URL : <https://na5ballov.pro/lib/drevrus/10626-korinnyu-nn-pereyaslavskaya-zemlya-h-pervaya-polovina-h-vekov.html>
38. Костриця М., Михайлишин О. Храм Святого Василя в Овручі. Київ : Техніка, 2011. 96 с. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Kostrysia_Mykola/Khram_Sviatoho_Vasyliia_v_Ovruchi/
39. Костюченко А. Видубичі. *Історія. Новий погляд*. 2020. № 3. С. 68–73. URL : <https://lukl.kyiv.ua/wp-content/uploads/2020/11/%D0%9A%D0%98%D0%87%D0%92-%E2%84%96-2%D0%90-2020.pdf>
40. Крижанівський Є.І., Мойсишин В.М., Руско Н.М. Про археологічні дані та писемні джерела з історії села Побережжя. *Прикарпатський вісник НТШ*. Думка. 2016. № 3(35). С. 226–243. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FM

T=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Pvntsh_2016_3_24

41. Кузьмінський І. Давньоруський княжий культ Богородиці: від храму до бойової пісні. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2017. Вип. 17. С. 120–128. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Ukrmyst_2017_17_13
42. Літопис руський / Пер. з давньоруської, передмова Л.С. Махновця. Київ : Дніпро, 1989. 591 с. URL : <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008567>
43. Логвин Г.Н. Архітектура XIV – першої половини XVI ст. *Історія українського мистецтва* : у 6-х томах. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 2. Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. С. 17–55. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001599>
44. Лукомський Ю.В. Архітектурна спадщина давнього Галича. Галич : [б.в.], 1991. 39 с. URL : <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=513>
45. Лукомський Ю. Воскресенська церква XII – XIII століть у Крилосі. *Записки НТШ*. Львів, 2001. Т. CCXLI. С. 275-298. URL : <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=513>
46. Лукомський Ю. Галицькі білокам'яні хрестобанні церкви від князя Володара до короля Данила. *Княжа доба: історія і культура*. 2007. Вип.1. С. 271-304. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179078/20-Lukomsky.pdf?sequence=1> (дата звернення 03.06.2025).
47. Лукомський Ю. Церква Благовіщення у давньому Галичі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2018. Вип. 22. С. 167-208. URL : https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewBy_FileId/687851.pdf

48. Люта Т. Київські давньоруські храми у часі і просторі. *Українське небо 2. Студії над історією астрономії в Україні* : збірник наукових праць / за заг. ред. О. Петрука. Львів : Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2016. С. 297–315. URL : http://www.iapmm.lviv.ua/12/ukr_sky/ukr_sky-2/index.html (дата звернення 16.06.2025).
49. Мандзюк Ф.Г. Володимир-Волинський Свято-Успенський собор: Історичний нарис. Луцьк : Вісник & К, 2001. 80 с. URL : <http://catalogue.nlu.org.ua/?arg4=%D0%A3%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80>
50. Мацкевий Л., Могитич Р. Дослідник давньої архітектури Іван Могитич. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2008. Вип. 12. С. 454–457. URL : <https://www.inst-ukr.lviv.ua/files/12/38Mackevyyi.pdf>
51. Міхеєнко К. Закомарний храм XII ст. Регіональні особливості. *Українська академія мистецтва : дослідницькі та науково-методичні праці* Київ, 2018. Вип. 27. С. 33–43. URL : <https://journals.naoma.kyiv.ua/index.php/uam/issue/view/8/8>
52. Могитич Р. До питання становлення шкіл будівництва з брускової цегли в Галицько-Волинській Русі XII–XIV ст. *Екологія культури: історія, традиції, сучасність*: Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції 11–12 травня 1990 р.). Львів, 1990. С. 23–24. URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87_%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87_%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80))
53. Могитич І., Могитич Р. Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X–XIV ст.). *Археологія*. 1990. № 4. С. 56–68. URL : http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_1990_04.pdf

- 54.Могитич І. Архітектура Галицької землі княжого періоду. *Народознавчі зошити*. 2000. Зош.2. С. 202–221. URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87_%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87_%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80))
- 55.Могитич Р. Архітектура і містобудування доби середньовіччя (XIII – початку XIV ст.). *Архітектура Львова*. Час і стилі. XIII–XXI ст. Львів : Центр Європи, 2008. С. 42–79. URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87_%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87_%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80))
- 56.Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. Київ : Стародавній Світ, 2011. 316 с. URL : https://historybooks.com.ua/prosmotr_podrobnuy.php?id=1228
- 57.Непомящих В.Ю. Вивчення історії дослідження Білгорода Київського. *Археологія і давня історія України*. 2010. № 1. С. 144–150. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/83336>
- 58.Никитенко Н.Н. София Киевская и ее создатели: тайны истории. Каменец-Подольский : Медобори-2006, 2014. 247 с. URL : https://www.icon-art.info/bibliogr_item.php?id=11198
- 59.Нікітенко Н. Світські фрески Софії Київської. Таємничий код історії. Київ; Харків : [б.в.], 2017. 248 с. URL : https://www.academia.edu/38458262/C%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D1%84%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%A1%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%97_%D0%9A%D0%B8%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%A2%D0%B0%D1%9

4%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D0%B4_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97

60. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог / О. Черненко, О. Ярошенко. Чернігів : SCRIPTORIUM, 2019. 226 с. URL : <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000022866>
61. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. Івано-Франківськ : Плай, 1998. 348 с. URL : <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000025312>
62. Патерик Києво-Печерський / Упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала додатки і примітки Ірина Жиленко. Відп. редактор В.М.Колпакова. 2-е вид. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. 348 с. URL : <http://litopys.org.ua/paterikon/paterikon.htm>
63. Перець О. Стилiстичнi та жанровi особливостi мурованої архiтектури Переяславського князiвства XI–XIII ст. як основа художньої організації традиційного архітектурного середовища Полтавщини. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-nazvaniyam?id=8123> (дата звернення 23.05. 2025)
64. Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, коментарі В.В. Яременка. Київ : Радянський письменник, 1990. 558 с. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000029061>
65. Прищепа Б.А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне : ПП Дятлик М., 2016. 297 с. URL : <https://www.istvolyn.info/post/1718>
66. Пуцко В. Церковне зодчество у структурі міської забудови Київської Русі. Археологічні дослідження на Чернігівщині: Збірник матеріалів Восьмих Самоквасівських читань, присвячених 60-річчю Юрія Миколайовича Ситого. Чернігів : ПАТ «ПБК «Десна», 2024. С. 87–103. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Arkheolohichni_

doslidzhennia_na_Chernihivschyni_Zbirnyk_materialiv_Vosmykh_Samokvasi_vskykh_chytan_pr.pdf

67. Ратич О.О. Літописний Звенигород. *Археологія*. 1973. Т. 12. С. 87–94. URL : http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_1973_12.pdf
68. Сагайдак М. Храм, знайдений на Київському Подолі. *Україна. Наука і культура*. Київ, 2004. Вип. 32. С. 190–210. URL : https://hra.sias.ru/upload/hra/hra_t2_1_pp_413-432_spisok_literaturi.pdf
69. Сагайдак М.А. Дмитріївський монастир XI ст. у Києві: версії інтерпретацій та нові дослідження. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 1. С. 408–412. URL : <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/83456>
70. Саксон Грамматик. Деяння данов : в 2 томах (16 книгах) / пер. с лат. и комм. А.С. Досаева; под. ред. И.А. Гастенко; 2-е изд. стереотип. Москва : Русская панорама, 2021. Т. 1. (Кн. I-X). 608 с. URL : <https://philologist.livejournal.com/11980868.html>
71. Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окресностей. Київъ : Типографія Е.Я. Федорова, 1874. 417 с. <https://dlib.kiev.ua/items/show/238#?c=0&m=0&s=0&cv=0>
72. Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. Чернігів: Десна Поліграф, 2013. 272 с. URL : https://www.uknol.info/ru/Records/Xrystyjanski_poxovalni_pamjatky_.html
73. Січинський В. Архітектура старокнязівської доби. Прага [б.в.], 1926. 156 с. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005196>
74. Слободян В. Церкви Холмської єпархії. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2005. 560 с. URL : https://www.pslava.info/GonjatychiS_CerkSvJurija_2005CerkvyHolmskojiJeparxiji,100988.html
75. «Слово о Законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст. у списку XV ст. Німчук В.В. *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.* Київ; Житомир : Полісся, 2015. С. 33–39. URL : <https://archive.org/details/hrestomatija2015/page/n31/mode/2up>

- 76.Тараненко С. Могильники давньоруського Подолу Києва в його планувальній структурі. *Фортеця : збірник заповідника «Тустань» : на пошану Михайла Рожка*. Львів : Камула, 2009. Кн. 1. С. 348–357. URL : https://bojky.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/06/fortecja_2009.pdf
- 77.Таранущенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України; 2-е вид. стер. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. 896 с. URL : <https://savchook.com/books/taranushenko-dereviana-monumentalna-arhitektura/?srsltid=AfmBOooPSmCiBmSIT3BmV6HH2VJK9QuwFvrhhitKB3MpwqPj5IFWb4NB>
- 78.Тарапон О., Потапенко Р. Візантійські впливи на культурно-мистецький розвиток Переяславля Руського через призму діяльності єпископа Єфрема. Іслярія науки і біографістика : електрон. наук. фах. вид. міжвід. темат. зб. Київ. 2020. № 3. URL : <https://inb.dnsgb.com.ua/2020-4/07.pdf> (дата звернення 24.05.2025).
- 79.Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура України Х–XXI ст. *Народознавчі зошити*. 2015. № 1(121). С. 16-44. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=NaZo_2015_1_6
- 80.Тарас Я. Архітектура дерев'яних храмів українців Карпат: культурно-традиційний аспект. Харків : Фоліо, 2018. 671 с. URL : https://www.academia.edu/45594707/%D0%90%D1%80%D1%85%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2_%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%BC%D1%96%D0%B2_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B2_%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D

0%B8%D0%B9_%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82?
uc-sb-sw=8428370

81. Терський С.В. Лучеськ Х–XIV ст. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 252 с. URL : https://www.academia.edu/31579585/%D0%A2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%A1_%D0%92_%D0%9B%D1%83%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%8C%D0%BA_X_XV_%D1%81%D1%82_%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D1%96%D0%B2_2006_25_2_%D1%81_
82. Терський С. Церква св.. Миколая середини XIII ст. з дитинця Пересопниці. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Collection of scholarly articles*. Chelm-Lviv, 2018. N 10. S. 160-170. URL : https://www.academia.edu/38129003/%D0%A6%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_%D1%81%D0%B2_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D1%8F_%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8_%D0%A5%D0%86%D0%86%D0%86_%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D1%82%D1%8F_%D0%B7_%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%86%D1%8F_%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BE%D0%BF%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%96_The_Church_of_saint_Nicholas_Middle_of_the_13th_century_from_the_Dytynets_of_Historic_Peresopnytsia_
83. Терський С. Керамічні плитки для оздоблення долівок храмів у містах Волинського князівства XI–XIV ст. *Historical and Cultural Studies*. 2019. Vol. 6, No 1. С. 73–79. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=hcs_2019_6_1_15

84. Терський С.В. Археологія міста Володимира. Володимир-Волинський; Новоград-Волинський : Видавництво НОВОград, 2020. 244 с. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Terskyi_Sviatoslav/Arkheolohiia_Volodymyra/
85. Тимошук Б.О. Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1960 р. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф.1960/23. 11 с.
86. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.). Київ : Наукова думка, 1982, 206 с. URL : <http://liber.onu.edu.ua/orasunicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:53963/Source:default>
87. Тимошук Б. О. Язичницькі святилища Галицької Русі. *Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. (до 150 річчя виявлення Збруцького «Святовита»)* : Матеріали наук. конф. (8-9 жовтня 1998 р., Гримайлів). Львів : [б.в.], 1998. С. 39–50. URL : http://www.vgosau.kiev.ua/load_period-sb/NSV_06.pdf
88. Толочко П.П. Древняя Русь. Киев : Наукова думка, 1986. 540 с. URL : <https://a-nevsky.ru/library/tolochko-drevnaya-rus.html>
89. Томенчук Б. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі. Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів: [б.в.], 1992. Вип. 2. С. 82–86.
90. Томенчук Б. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII – XIII ст. Матеріали археологічних досліджень 1981–1984 рр. Івано-Франківськ : Гостинець, 2005. 168 с. URL : <http://rusarch.ru/tomenchuk1.pdf>
91. Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. 326 с. URL : https://www.uknol.info/uk/Records/Arkheologija_nekropoliv_Galycha_.html
92. Томенчук Б. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2016. 596 с.

URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Tomenchuk_Bohdan/Halych_i_Mala_Halytska_zemlia_XII-XIII_st_Istorychna_topohrafiia_horodysch/

- 93.Томенчук Б. Давній Галич у новітніх дослідженнях Галицької археологічної експедиції. *Галич: збірник наукових праць*. Вип. 1. / За ред. М.Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 11–34. URL : https://ktipe.pnu.edu.ua/index.php/hal_swg/article/view/7687
- 94.Хамайко Н., Яненко А. Михайлівський Золотоверхий собор: вкрадене, понівечене, привласнене. *Археологічна спадщина, вкрадена Росією: інформаційно-просвітницька кампанія*. Спілка археологів України. 2023. Вип. 2. URL : http://vgosau.kiev.ua/novyny/proekty/_1320-vypusk-22 (дата звернення 19. 04.2025)
- 95.Холостенко М.В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської Лаври. *Археологічні дослідження Києва*. Київ : Наукова думка, 1976. С. 131–165. URL : https://uknol.info/uk/Records/Novi_doslidzhennja_Ioanno-Predte.html
- 96.Церковне мистецтво України: у 3-х т. Т. І. Архітектура. Монументальне мистецтво / відп. ред. С. П. Павлюк. Харків : Фоліо, 2018. 952 с. URL : https://www.yakaboo.ua/ua/cerkovne-mistectvo-ukraini-u-3-h-tomah-tom-i-arhitektura-monumental-ne-mistectvo.html?srsId=AfmBOoqvQDEG2HK3Ylhgb91UNGQI8f_EmgTyby38ev76epphJedgFBUa
- 97.Черненко О.Є. Зодчество Чернігово-Сіверської землі та монументальне будівництво Волині кінця XII – середини XIII ст. *Возвягль – Звягель – Новгород-Волинський у часовому зрізі тисячоліть*. Харків : Майдан; Київ : Стародавній світ, 2017. С. 89–99.
- 98.Gervers-Molnar V. A kozepkori magyarorszag rotundai. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1972. 93 p. URL : https://real-eod.mtak.hu/9864/1/M%C5%B1v%C3%A9szett%C3%B6rt%C3%A9neti_f%C3%BCzetek_4_Gervers_M_Vera.pdf

99. Herrmann J. Zwischen Hradschin und Vineta. Leipzig; Jena; Berlin: Urania-Verlag, 1976. 288 s. URL : <https://www.booklooker.de/B%C3%BCcher/Angebote/titel=Zwischen+Hradschin+und+Vineta+Fr%C3%BChe+Kulturen+der+Westslawen>
100. Posmourny J. Svatovaclavska rotunda na Prazkem Hrade ve svetle rotund velkomoravských. *Pamatky archeologicke*. Praha. 1971. R. LXII. Cis. 2. S. 457–487. URL : https://www.academia.edu/20799248/Josef_Po%C5%A1mourn%C3%BD_Svatov%C3%A1clavsk%C3%A1_rotunda_na_Pra%C5%BEndesk%C3%A9m_hrad%C4%B9ve_sv%C4%B9tle_rotund_velkomoravsk%C3%BDch_Rotunda_of_St_Wenceslas_at_Prague_Castle_in_the_light_of_the_Great_Moravian_rotundas

Д О Д А Т К И

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Алебастр – порошкоподібна речовина, яка переважно складається з гемігідрату сульфату кальцію та здатна після замішування з водою твердіти внаслідок хімічної реакції з утворенням гіпсу та тривалий час зберігати міцність на повітрі

Анфілада – послідовний ряд архітектурно поєднаних між собою приміщень, кімнат, дворів, зал, що розміщені на одній осі та з'єднані дверними прорізами.

Апсида – виступ будівлі, здебільшого півкруглий у плані (зовні іноді багатокутний або квадратний), перекритий півкуполом або замкнутим напівсклепінням. Уперше апсиди з'явилися у давньоримських базиліках. У християнських церквах апсида – вівтарна частина, яка орієнтована зазвичай на схід.

Арка – криволінійне перекриття прорізу в стіні або простору між двома опорами (стовпами, колонами, пілонами), що передає на основу не тільки навантаження, але й різпір.

Аркада – ряд однакових формою та розміром арок, що спираються на колони або пілони. Найчастіше аркаду застосовують, коли влаштовують відкриті галереї, акведуки та багато інших споруд.

Аркатурний пояс – ряд декількох декоративних ніш, оформлених арочною формою в інтер'єрі приміщення або на фасаді архітектурних споруд.

Аркосо́ль – поглиблення в стіні з арочним перекриттям, що часто використовується в готичних і романських церквах.

Архіво́льт – криволінійне зовнішнє обрамлення отвору арки, вікна, часто у вигляді профільованої тяги.

База – нижня опорна профільована частина п'єдесталу, колони, напівколони, пілястри архітектурного ордера.

Баня – гранчаста або кругла в плані форма даху над куполом чи барабаном храмової споруди; іноді – те саме, що купол

Баптистерій – прибудова до храму або окрема будівля, призначена для здійснення хрещення.

Барабан – горішня конструктивна частина будівлі циліндрична або багатокутна в плані, що підтримує баню, купол або зімкнуте склепіння.

Бема – частина храму. Спочатку – престол, потім назва платформи, де цей престол перебуває.

Вівтар – узагальнююча назва для сакрального об'єкта (у священному місці, помешканні, храмі тощо), призначеного для здійснення ритуалів жертвоприношення пращурам, духам, богам, героям.

Візантійський фут – міра довжини, що становить майже 0,32 м.

Галерея – комунікаційний простір у вигляді критого переходу (коридору), аркади, колонади, антесолі або подовженого балкона, що з'єднує приміщення чи частини будинку.

Голосник – керамічні посудини або камери невеликих розмірів, що їх використовували в кладці стін або склепінь, звернені горловинами в бік внутрішнього простору будівлі.

Гзимс – завершення стіни споруди у вигляді горизонтального профільованого пояса, верхня випнута частина стіни, що підтримує дах і оберігає стіну при стіканні води з даху

Дводільна церква – найпростіший тип малого парафіяльного храму, що складався з нави і вівтаря.

Закомара – верхнє напівкругле завершення прясла (окремої частини) фасадної стіни в середньовічній церковній архітектурі. Своєю формою відповідає конструктивному призначенню – закривати торець циліндричного або хрестового склепіння, яким перекривають частину церкви.

Зруб – споруда чи її частина, складена з дерев'яних колод, брусів чи плах, укладених горизонтально вінцями й на кутах з'єднаних врубками.

Катехуменат – у християнстві підготовка до прийняття хрещення, що називається також християнським посвяченням.

Капітель – верхня частина колони, що бере на себе навантаження від горизонтальних балок перекриття.

Каплиця – невелика молитовна будівля – церква без вівтаря, у великих церквах – частина церкви, присвячена фундатору чи святому.

Карниз – завершення стіни споруди у вигляді горизонтального профільованого пояса, верхня випнута частина стіни, що підтримує дах і оберігає стіну при стіканні води з даху.

Квадрифолій – храм хрестово-купольного типу, чотири «гілки» якого завершуються півколами – апсидами.

Квадрова техніка будівництва – кладка стін з оброблених великих камінних квадратів.

Кладка прихованим рядом – система цегляної кладки при якій на фасад виводять не всі ряди цегли, а через ряд, тоді як проміжні трохи відсунуті в глиб кладки і прикриті шаром розчину зовні. Має візантійське походження.

Колона – архітектурно оброблена вертикальна опора, як правило, кругла в перерізі. Елемент тримальної конструкції споруд та архітектурних ордерів.

Консоль – опорна конструкція, балка чи ферма, закріплена одним кінцем, що підтримує частини будівлі чи інші предмети, що виступають.

Кронштейн – консольний виступ на стіні, пілоні, стовпі, колоні, напівколоні, що є тримальною конструкцією для розташованих вище виступних частин, елементів чи архітектурних деталей споруди.

Купель – ємність, в якій хрестять немовлят.

Левкас – назва ґрунту в іконописі у вигляді порошкоподібної крейди, замішаної на тваринному або рибному клеї.

Лікоть – одиниця виміру довжини, що не має певного значення і приблизно відповідає відстані від ліктьового суглоба до кінця витягнутого середнього пальця руки.

Майоліка – пресована керамічна плитка з кольоровою основою, покрита прозорою або непрозорою глазур'ю, на яку нанесений яскравий малюнок.

Меандр – безперервна крива або ламана (переважно під прямим кутом) лінія, що утворює низку послідовних спіралей. Спрямованість спіралей орнаменту зазвичай зліва направо.

Мозаїка – зображення чи візерунок, виконані з кольорових каменів, смальти, керамічних плиток, шпону та інших матеріалів.

Нава – поздовжня або поперечна частина простору монументальної споруди, що розташована між рядами колон, стовпів, арок або між зовнішньою стіною та поздовжньою колонадою або аркадою.

Нартекс – приміщення при вході в християнську церкву.

Ніша – невелике заглиблення у стіні будинку або споруди з завершенням різної форми.

Омфалій – підлога, інкрустована різнокольоровою смальтою.

Парапет – невисока глуха стінка, що огорожує ганок, терасу, міст, набережну, басейн, дах будинку, частину оборонної споруди тощо.

Пілястра – плаский вертикальний прямокутний у плані виступ на поверхні стіни або стовпа.

Плінфа – широка та плоска випалена плитоподібна цегла, яка використовувалася при будівництві, була нерідко основним матеріалом для будівництва конструктивних елементів будівель. Використовувалася у давньоруській храмовій архітектурі X століття – початку XIII століття.

Поребрик – декоративний орнамент, утворений поставленими під кутом до стіни (ребром) рядами звичайної або лекальної цегли.

Приділ – прибудова в православному храмі або окрема, виділена частина основної будівлі для розміщення додаткового (бічного) вівтаря з престолом.

Притвор – у візантійській християнській архітектурі крите передсіння при передній стіні храму.

Рівношарова кладка з плінфи (Opus Isodos) – кладка стін при якій ряди плінфи йшли послідовно не виступаючи.

Ротонда – кругла в плані споруда, зазвичай увінчана банею.

Сажень – російська одиниця вимірювання відстані, площі та об'єму. Кубічний сажень також називався сяг.

Смальта – кольорове, непрозоре (заглушене) скло у вигляді невеликих кубиків або пластинок, застосовуване для виготовлення мозаїк у декоративно-ужитковому, в тому числі ювелірному мистецтві.

Тиньк – покриття поверхні конструктивного елементу шаром з будівельного розчину, що зроблений з піску і вапна, гіпсу або цементу.

Трансепт – поперечна нава в базилікальних і хрестоподібних храмах, що перетинає під прямим кутом основну поздовжню наву і виступає кінцями із загальної маси споруди.

Триконх – тип мурованого християнського храму, в якого до центрального четверика з трьох боків за сторонами світу (крім західної) прилягають три напівкруглі в плані екседри, з яких східна є вівтарною апсидою.

Фреска – живопис на вологій штукатурці, одна з технік настінного малярства, протилежна до «альсекко» (розпис по сухому). Робилися за допомогою сиру, шматків каменю, природних барвників та інших засобів.

Фриз – середня горизонтальна частина антаблемента, що міститься між архітравом і карнизом.

Фронтон – передня сторона, чоло – зазвичай трикутне завершення фасаду будівлі, портика, колонади, що з боків обмежене двома схилами даху й карнизом при основі.

Хори – місце між середохрестям і апсидою у католицьких церквах, що було трохи підвищеним, відділялося огорожею або аркою із зображеннями розп'яття і предстоячих Богоматері та Івана Богослова.

Хрещальня – споруда або частина храму в Русі, яка призначалась для обряду хрещення

Цем'янка – цегляний або керамічний дрібняк, який додається у вапняний розчин для кладки стін, і сам цей розчин.

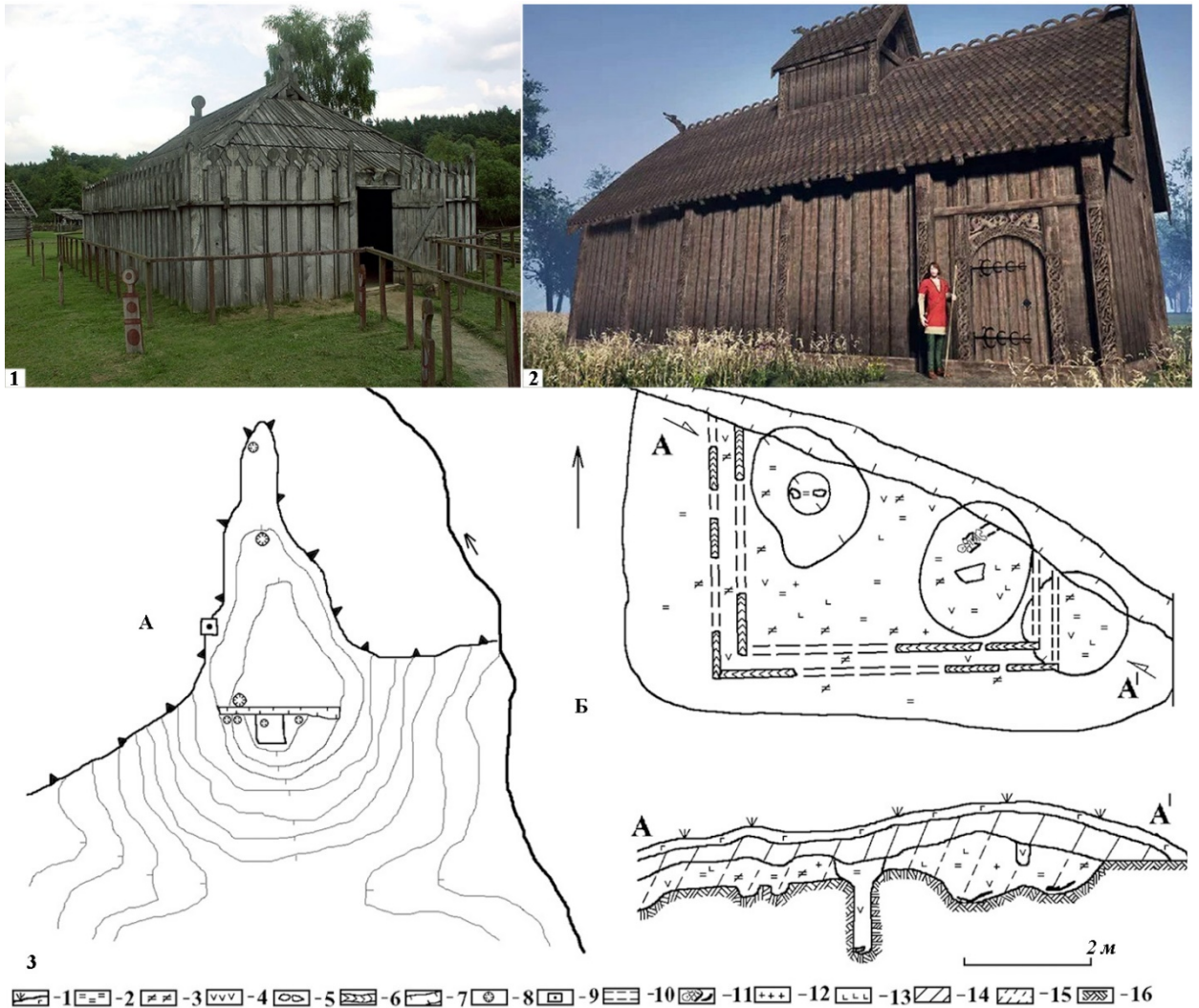

Рис. 1. Язичницькі храми

1 – Грос-Раден (Німеччина, друга половина IX ст.); 2 – Берген (Норвегія, X ст.); 3 – святилище Зелена Липа (за Б.О. Тимощуком [1982, с.168, рис.6]) А – план святилища; Б – план та переріз язичницького храму

1 – гумус; 2 – перепалена глина; 3 – глиняна обмазка; 4 – вугілля; 5 – каміння; 6 – дерев'яні колоди; 7 – окоп; 8 – культові ями; 9 – сухий колодязь; 10 – ровики від дерев'яних колод; 11 – поховання; 12 – перепалені кістки; 13 – кераміка; 14 – сіра земля; 15 – мішана земля; 16 – материк

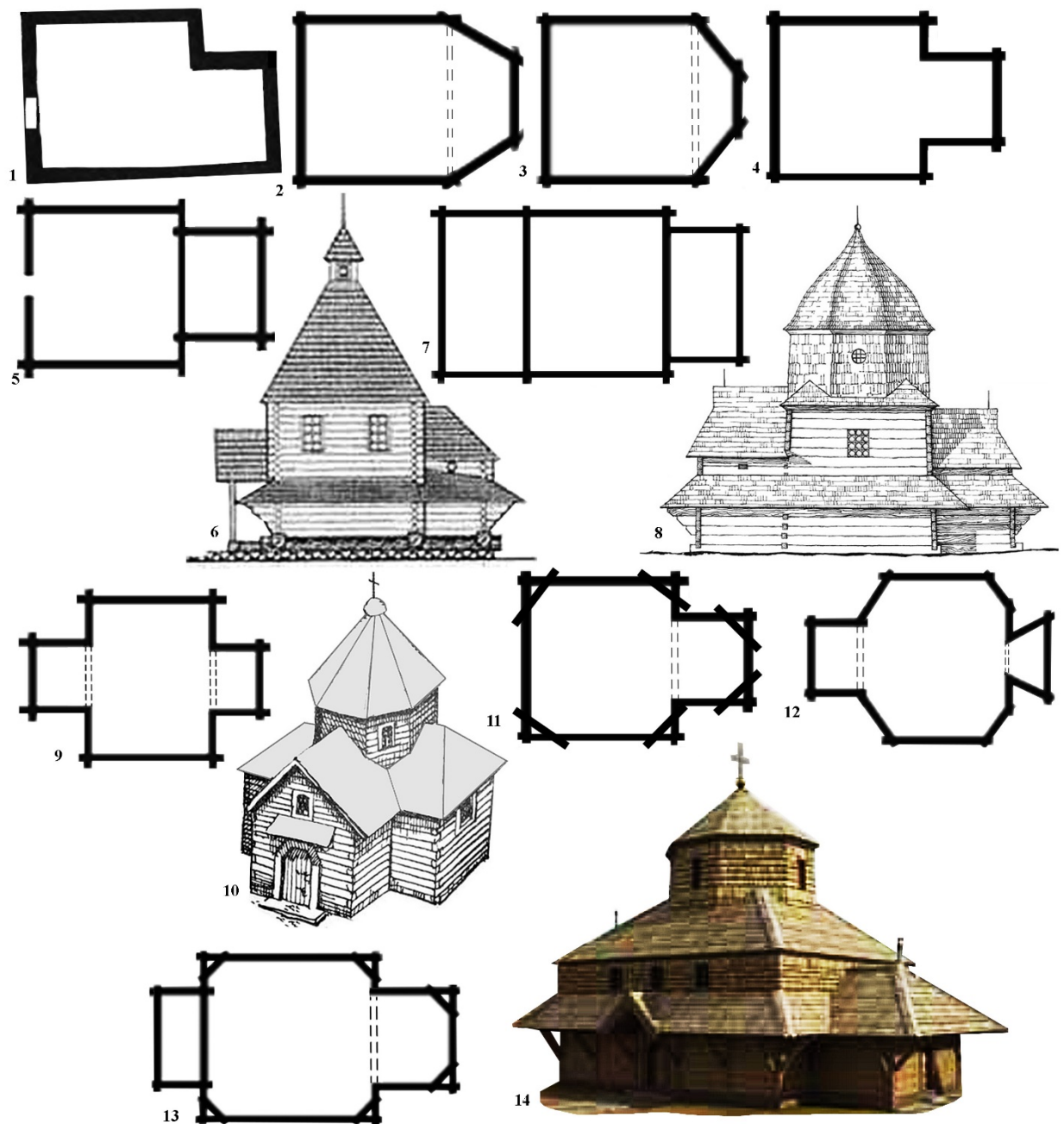

Рис. 2. Дерев'яні церкви

1 – церква-капличка в с. Пітрич на Дністрі; 2 – Вікно; 3 – Василів (Хом); 4 – Давидгород на Волині; 5–6 – план та реконструкція І. Могитича церкви в с. Сокілець на Поділлі; 7–8 – плат та реконструкція І. Могитича церкви Параскеви П'ятниці в Звенигороді на Білці; 9–10 – план та реконструкція Р. Метельницького церкви св. Івана Хрестителя на Ринку в Луцьку; 11 – Онуфрійська церква у Володимирі-Волинському; 12 – церква з посаду літописного Биковена; 13–14 – реконструкція І. Могитича церкви на дитинці в Звенигороді на Білці

Рис. 3. Дерев'яні церкви

1 – Іллінська церква, уявна реконструкція О. Кутового та В. Розенберга; 2 – зображення Іллінської церкви на мініатюрі Радзивілівського літопису; 3 – купель-хрещальня храму на Подолі

Рис. 4. Язичницькі культові споруди та християнські дерев'яні ротонди

1 – Красногорськ; 2 – Ржавинці; 3 – Перинь; 4 – Пустинка; 5 – зображення дерев'яної ротонди в рукописі «Житіє Бориса і Гліба»; 6-8 – план, фундамент та реконструкція Ю. Лукомського ротонди у Галичі (ур. Воскресенське); 9-10 – реконструкція та план ротонди в с. Олешки на Прикарпатті

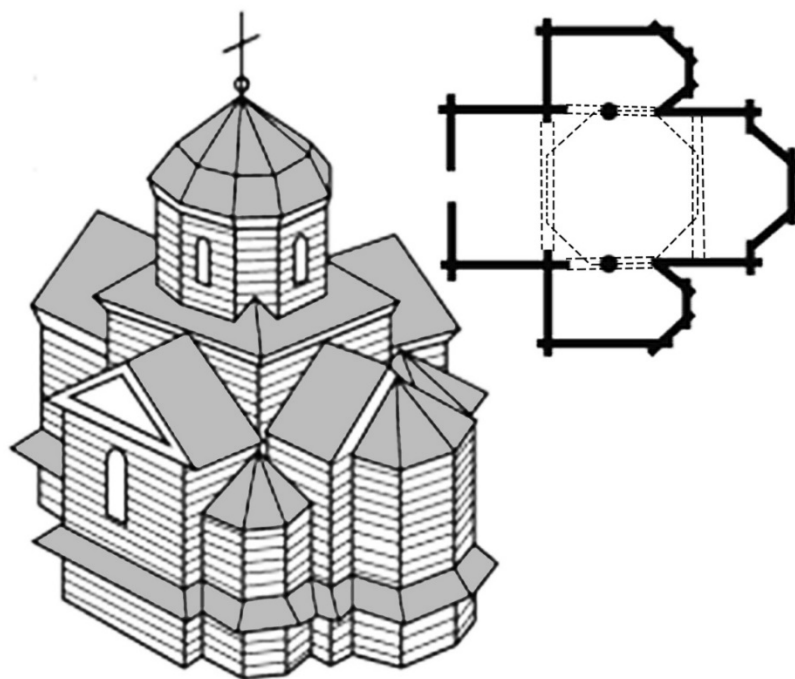

Рис. 5. Хрестово-купольні дерев'яні церкви
1 – реконструкція (Ю. Лукомського) та план церкви Івана Хрестителя на Подолі княжого Галича

Рис. 6. Глиняні полив'яні плитки з підлоги церков
1–4, 13 – Галич; 5–8 – літописний Василів; 9–12 – Ленківці на Пруті; 14–15 – реконструкція вигляду підлого ротонди в Олешкові

Рис. 7. Голосники Софії Київської

Рис. 8. Десятинна церква

1 – зображення мініатюри з Радзивіллівського літопису; 2 – закладка Десятинної церкви в Києві у 989 р. Худ. Верещагін В.П.; 3 – викладка плану фундаментів храму 1982 р.; 4 – реконструкція храму; 5 – фрагмент фрески; 6 – мозаїка підлоги церкви; 7 – фрагмент рельєфу ймовірно з Десятинної церкви; 8 – рельєфні знаки на плінфі з церкви; 9 – ювілейна монета, присвячена 1000-річчю з часу спорудження церкви

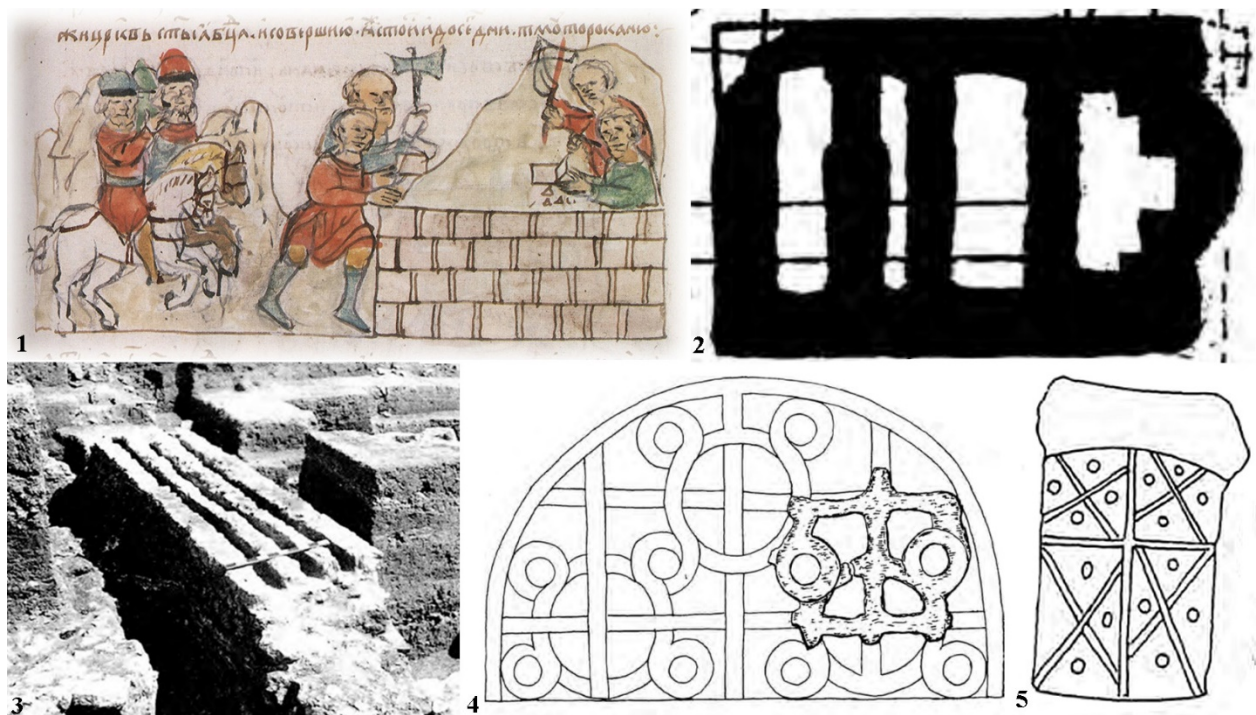

Рис. 9. Церква Богородиці в Тмутаракані

1 – повернення князя Мстислава Володимировича в Тмутаракань та спорудження ним за обітницею церкви Богородиці у Тмутаракані, 1022 рік. Мініатюра з Радзівілівського літопису; 2 – план храму; 3 – кладка стін з поздовжніми лагами; 4 – фрагмент ажурної різьбленої композиції (реконструкція Б.О.Рибакова); 5 – виріб з червоного пісковика з різьбленим орнаментом

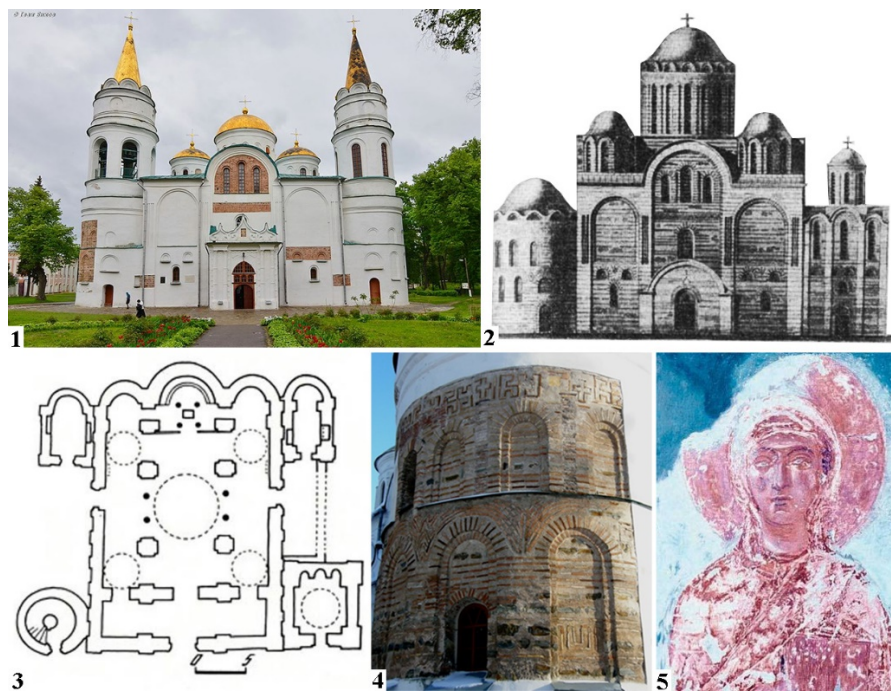

Рис. 10. Спасо-Преображенський собор у Чернігові

1 – сучасний вигляд; 2– реконструкція західного фасаду (за Ю.С. Асєєву); 3 – план храму; 4 – елементи кладки з плінфи; 5 – залишки фрески св. Фекли

Рис. 11. Софія Київська

1 – план; 2 – макет-реконструкція; 3 – сучасний вигляд; 4 – інтер'єр XI ст.; 5 – система кладки; 6 – фрагмент мозаїчної підлоги

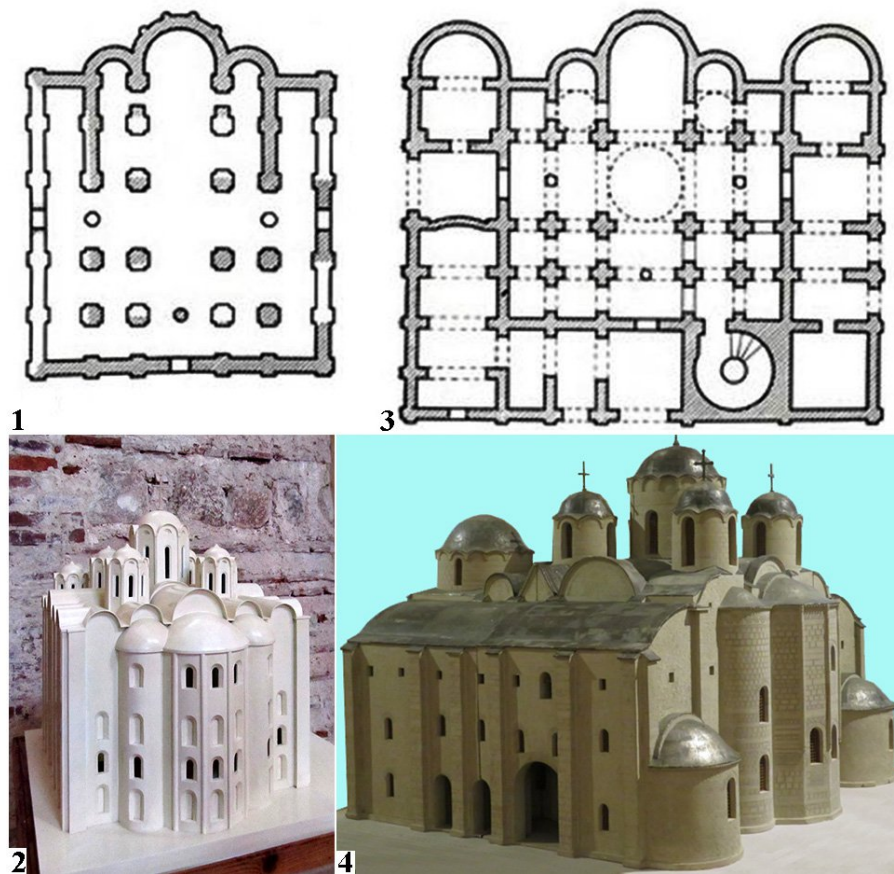

Рис. 12. Собори св. Софії в Полоцьку (1 – план; 2 – макет) та Новгороді (3 – план; 4 – макет)

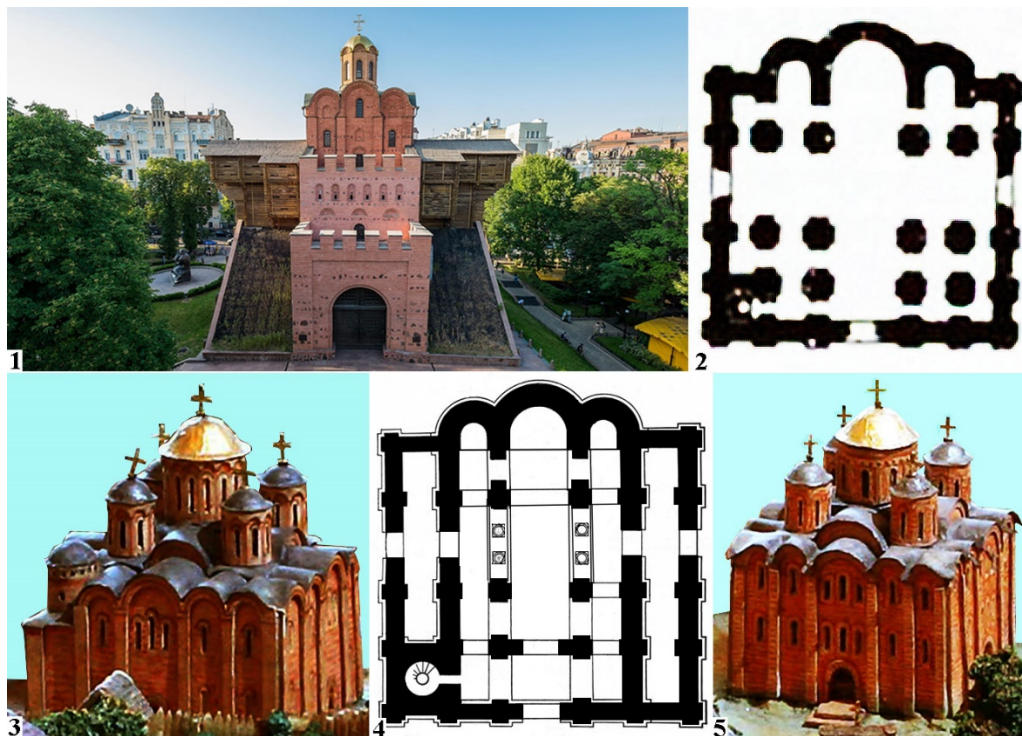

Рис. 13. Культівні споруди «міста Ярослава»

1 – надбрамна церква Благовіщення на Золотих Воротах; 2-3 – план та реконструкція церкви св. Ірини; 4-5 – план та реконструкція церкви св. Георгія

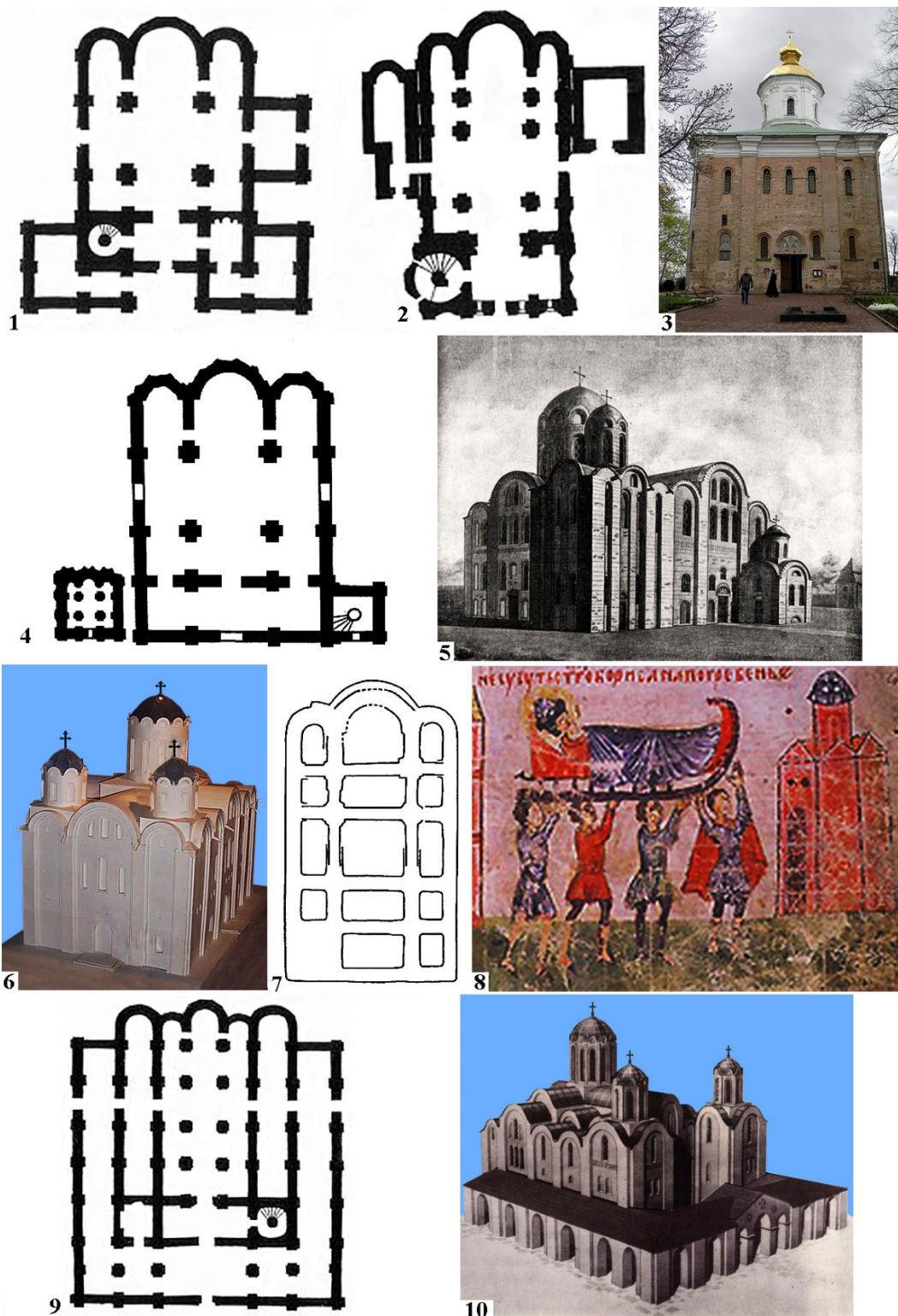

Рис. 14. Культові споруди другої половини XI – початку XII ст. у Києві
 1 – план собору Дмитріївського монастиря; 2-3 – план та сучасний вигляд Михайлівського храму Видубицького монастиря; 4-5 – план та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври; 6-7 – план та реконструкція церкви Свв. Бориса та Гліба у Вишгороді; 8 – перенесення мощів св. Гліба у нову церкву. Мініатюра із Сильвестрівського збірника. друга половина XIV ст.; 9-10 – план та реконструкція Ю.Асєєва І. Мовчана, та В. Харламова собору Кловського монастиря

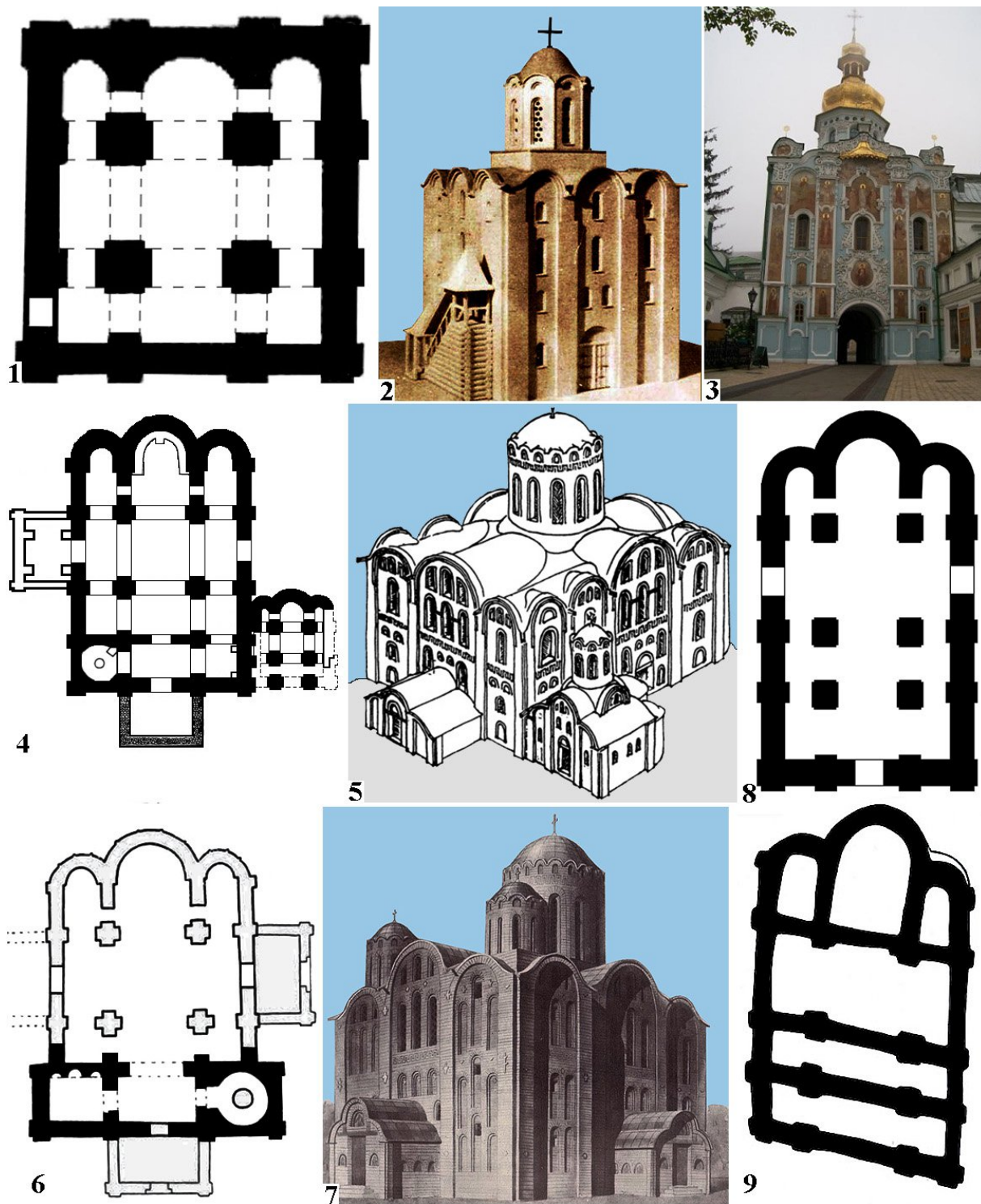

Рис. 15. Культові споруди другої половини XI – початку XII ст. у Києві
 1-3 – реконструкція, план та сучасний вигляд Троїцької надбрамної церкви
 Києво-Печерської лаври; 4-5 – план та реконструкція собору Архангела
 Михаїла Михайлівського Золотоверхого монастиря; 6-7 – план та
 реконструкція Спасо-Преображенської церкви на Берестові; – 8 план церкви
 на садибі біля будівлі Художнього інституту; 9 – план «Великого храму»
 Зарубського монастиря

Рис. 16. Культові споруди Переяславської архітектурної школи XI – початку XII ст.

1-2 – собор Михаїла Архангела; 3 – надбрамна церква Федора. Реконструкція Ю.С. Асєєва; 4-5 – план та реконструкція В. Харламова і Г. Трофименка церкви Андрія Стратилата біля воріт; 6 – план церкви Успіння Пресвятої Богородиці; 7-9 – план та фундаменти Спасо-Преображенської церкви; 10-12 – план, реконструкція та сучасний вигляд церкви Архангена Михаїла в м. Остер; 13 – будівництво церкви на Льте (фрагмент картини)

Рис. 17. Культіві споруди Чернігівської архітектурної школи кінця XI – Початку XII ст.

1-2 – план та аркасолій у північній стіні крипти храму-усипальниці; 3-4 – план та реконструкція за Ю. Ситим, О. Бондарем Успенського собору Єлецького монастиря; 5 – аркатурний пояс; 6 – кладка стан і вікон; 7 – склепіння нартексу; 8-9 – план, реконструкція М. Холостенка собору Бориса і Гліба; 10 – сучасний вигляд з південного сходу; 11 – кладка стін; 12-13 – капітель з різьбою по камені; 14 – хрещате перекриття над хорами; 15 – аксонометричний розріз Іллінської церкви (реконструкція В. Вечерського); 16 – вигляд з південного сходу (реконструкція Ю. Асєєва); 17 – сучасний вигляд

Рис. 18. Культові споруди Київської архітектурної школи 20–80-і рр. XII ст.

1-3 – макет та фундаменти храму Федорівського монастиря на дитинці Києва; 4 – відтворений храм Успіння Богородиці (Пирогощі) за проєктом Ю. Асєєва; 5 – розкопки та план церкви Успіння Богородиці Пирогощі; 6-8 – план, макет, система цегляної кладки та сучасний вигляд Кирилівської церкви в Києві; 9-10 – план, реконструкція Ю.Асєєва та сучасний вигляд Георгіївської церкви в Канєві.

Рис. 19. Воскресенська церва Переяслава 20–80-і рр. XII ст.

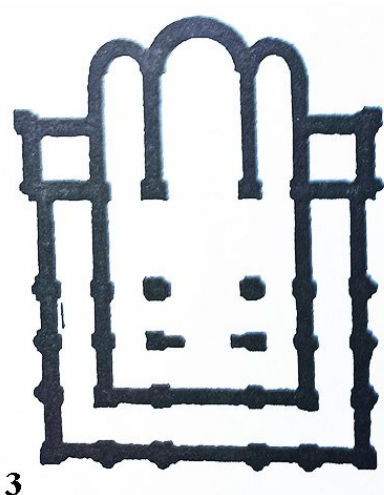
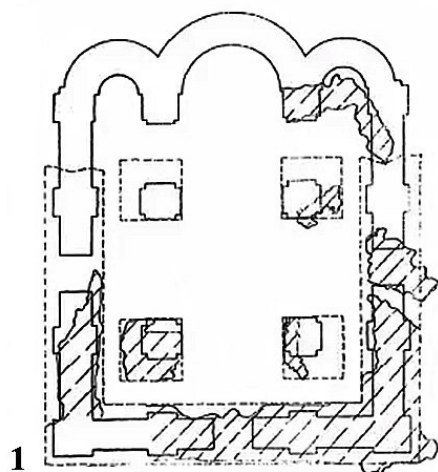

Рис. 20. Чернігівська архітектурна школа 20–80-і рр. XII ст.

1-2 – план Михайлівської церкви та її розкопки 1956 р.; 3 – план Благовіщенської церкви; 4 – залишки мозаїчної підлоги із зображенням павича; 5 – уламок білокам'яного різьбленого блоку із зображенням птаха

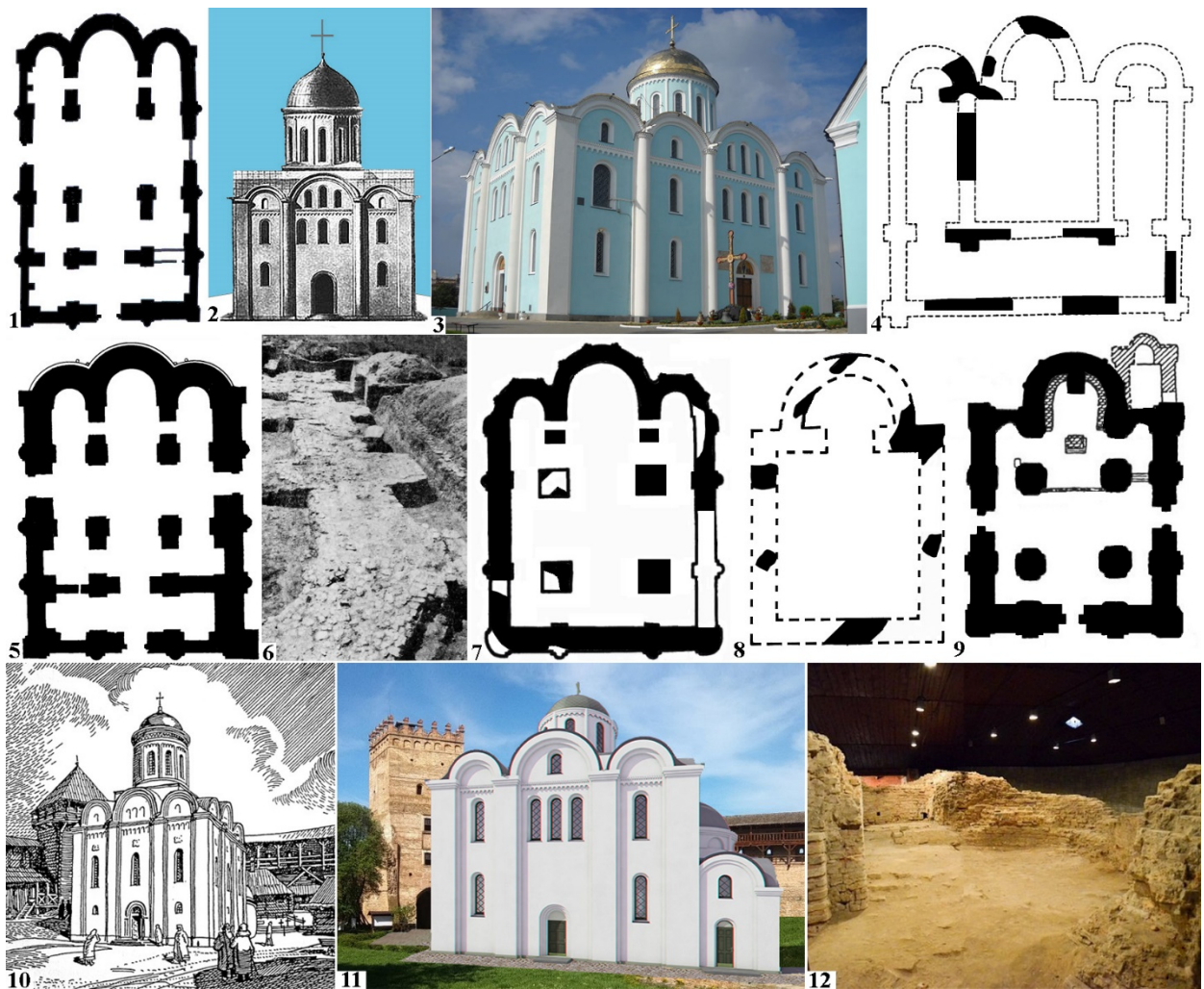

Рис. 21. Волинська архітектурна школа 20–80-і рр. XII ст.

1-3 – план, реконструкція і сучасний вид Успенської церкви у Володимирі-Волинському; 4 – план нижнього недобудованого храму під фундаментом Федорівського собору; 5-6 – план та розкопки фундаменту Федорівського собору «Стара кафедра»; 7 – план церкви (Дмитра); 8 – невеликий храм на вул. Садовій; 9 – план церкви Івана Богослова в Луцьку; 10 – вид на церкву посеред замку. Зображення Ростислава Метельницького; 11 – реконструкція церкви І.В. Дідуха; 12 – законсервовані рештки церкви

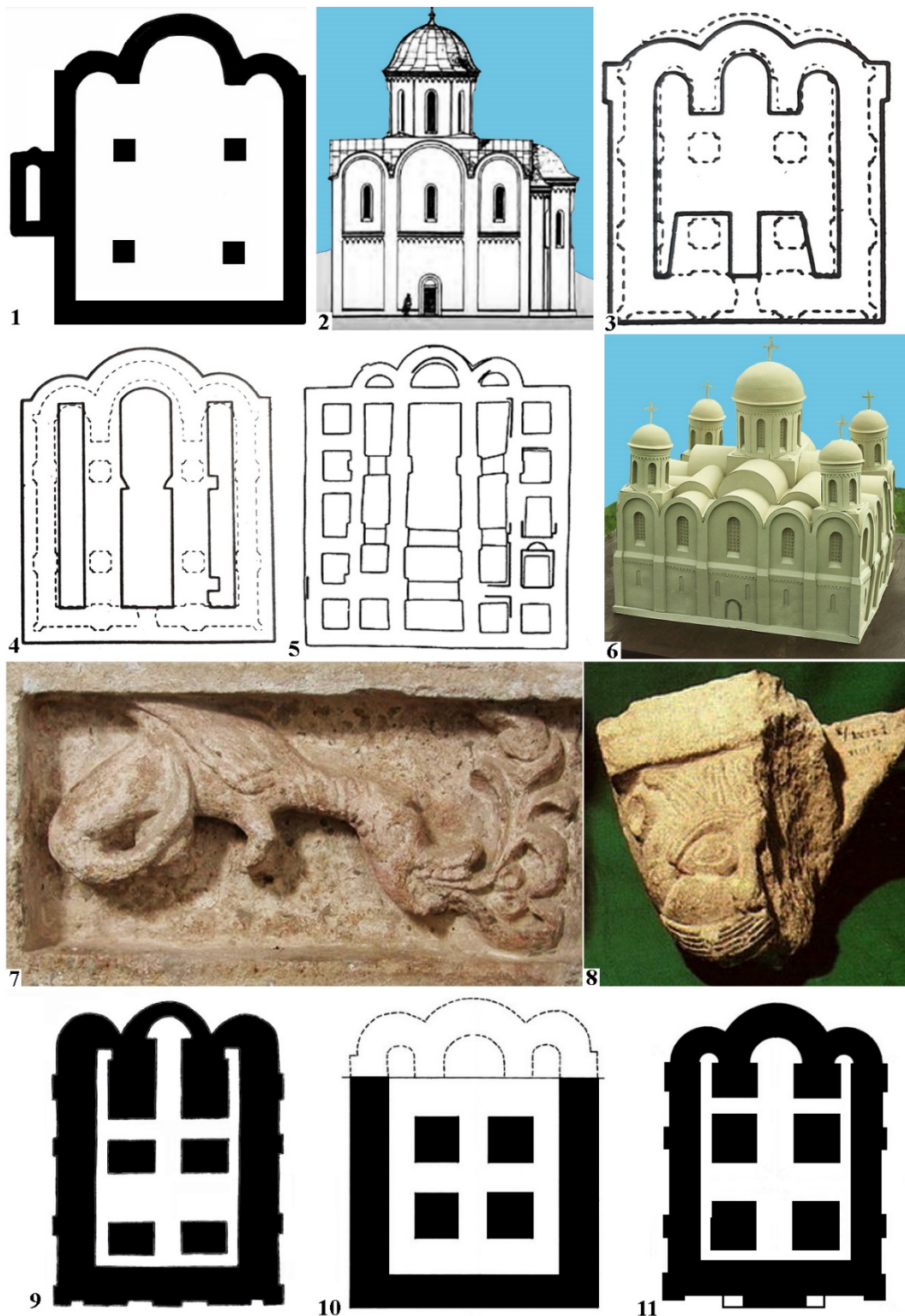

Рис. 22. Галицька архітектурна школа 20–80-і рр. XII ст.

1-2 – план та реконструкція Ю. Лукомського церкви св. Івана Хрестителя в Перемишлі; 3 – план церкви в Звенигороді на Білці; 4 – план церкви Спаса в ур. Карпиця-Цегольня в Галичі; 5-6 – план та макет Успенського собору в Галичі; 7-8 – кам'яні архітектурні деталі собору: рельєф із зображенням дракона та зооморфна консоль – маска лева; 9 – план фундаменту Кирилівської церкви; 10 – план фундаменту церкви в урочищі Цвинтариська; 11 – План фундаменту церкви Кирила і Мефодія

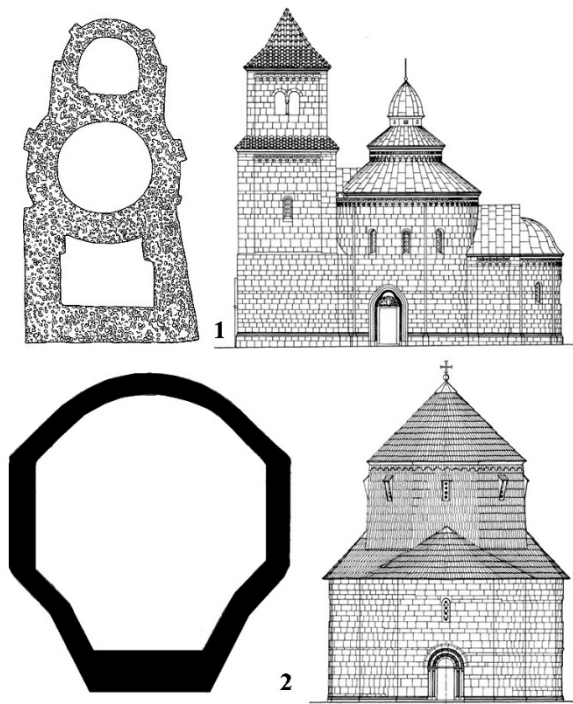

Рис. 23. Ротонди Галичини

1 – план (за М.К. Каргером) та реконструкція південного фасаду церкви пророка Іллі (Ю. Диба, В. Петрик, Р. Франків); 2 – план фундаменту (Ю. Захарієвичем) та реконструкція (Ю. Диба) квадрифолію «Полігон»

Рис.24. Церкви Київської землі кінця XII – першої половини XIII ст.

1 – Спаська церква Єфросинівського монастиря в Полоцьку. Південний фасад, реконструкція П.О. Раппопорта і Г.М. Штендера; 2 – макет. Реконструкція В.В. Ракицького; 3 – церква Святого Василя в Овручі: план, реконструкція та сучасний вигляд; 4 – декор вівтарної апсиди церкви Св. Василя; 5 – собор Апостолів у Білгородці Київській кінець XII ст. План та реконструкція Ю. Асєєва; 6 – план «Малого храму» в Білгородці; 7 – план та реконструкція Ю. Асєєва Василівської церкви на Новому дворі; 8 – план та реконструкція Ю. Асєєва Василівської (Трьохсвятительської) церкви в Києві; 9 – план та реконструкція Ю.Асєєва та В.О. Харламова церкви Гнилецького монастиря

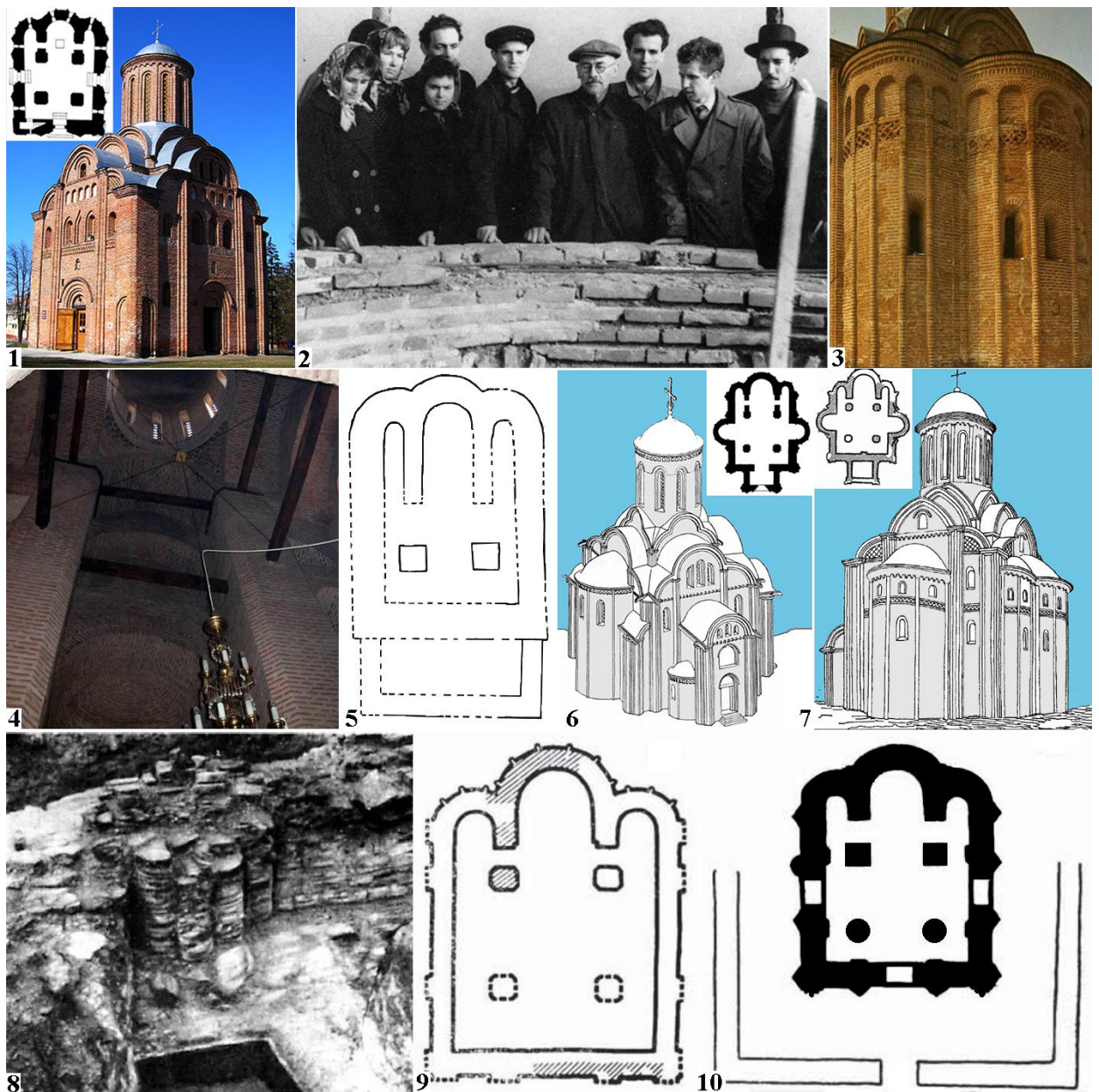

Рис. 25. Церкви Чернігово-Сіверської землі кінця XII – першої половини XIII ст.

1-4 – П’ятницька церква в Чернігові: 1 – план та сучасний вигляд; 2 – П.Д. Барановський зі студентами на реставрації П’ятницької церкви; 3 – декор фасаду вітарних апсид; 4 – інтер’єр церкви; 5 – реконструкція плану церкви на вул. Сіверянській (за Л.М. Большаковим та В.П. Коваленком); 6 – план (за П.О. Раппопортом) та реконструкція (за Г.М. Логвиним) Спасо-Преображенського собору в Новгород-Сіверському; 7 – план (за П.О. Раппопортом) та реконструкція, вид з південного-сходу (за Ю.С. Асєєвим) храму на дитинці Путивля; 8 – пілястри північної стіни церкви на дитинці; 9 – план церкви в Трубчевську (за П.О. Раппопортом); 10 – план церкви у Вщижі (за П.О. Раппопортом)

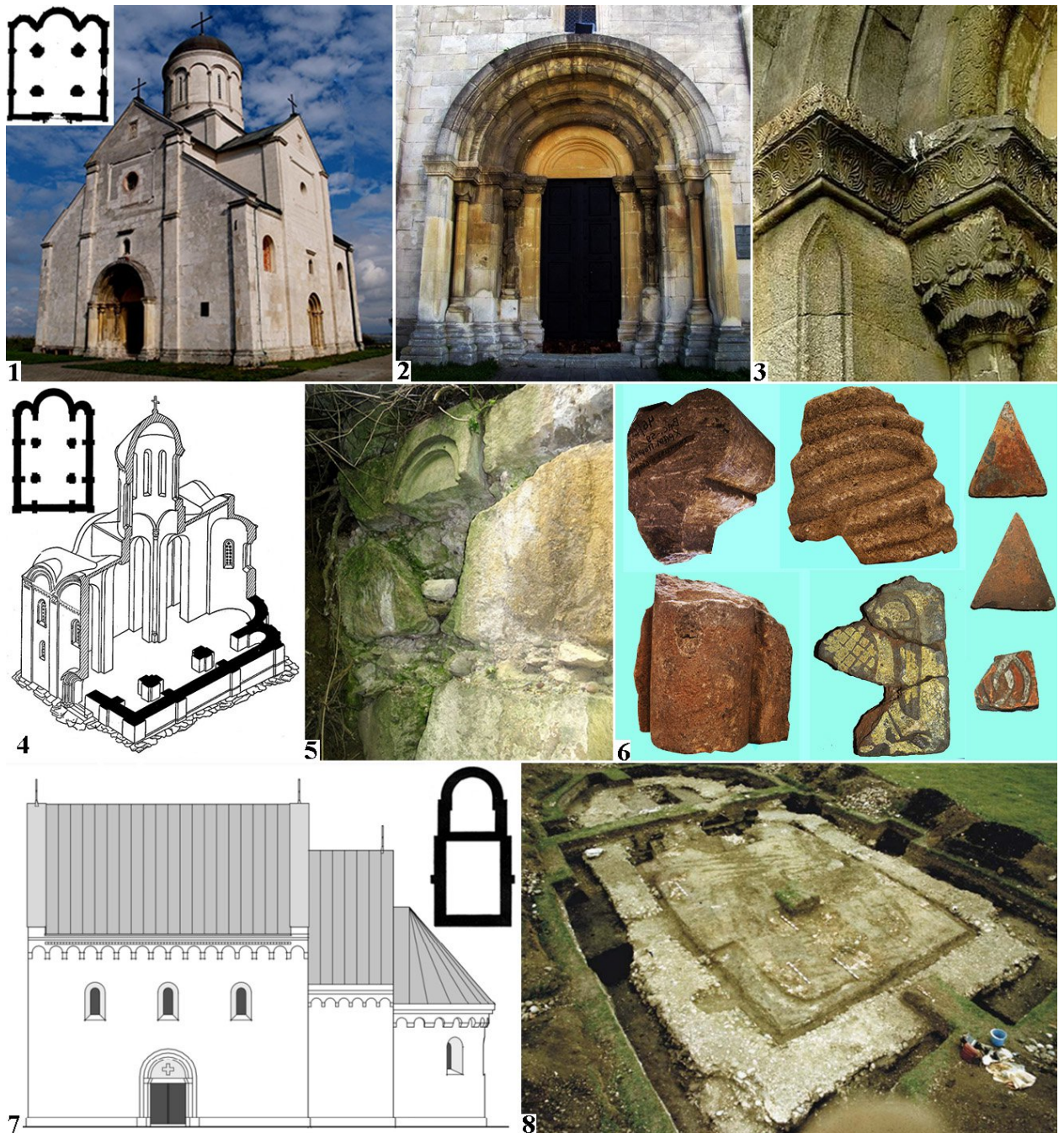

Рис. 26. Церкви Галицько-Волинського князівства кінця XII – першої половини XIII ст.

1 – план та сучасний вигляд церкви Святого Пантелеймона в Галичі; 2 – різьблений портал; 3 – різьблені колони; 4 – план та реконструкція білокам'яного храму в літописному Василеві (за Г.Н. Логвином); 5 – кам'яна кладка фундаменту; 6 – фрагменти декору стін храму та полив'яні плитки підлоги; 7 – план та гіпотетична реконструкція церкви Благовіщення в Галичі (за Ю. Лукомським); 8 – розкопаний фундамент

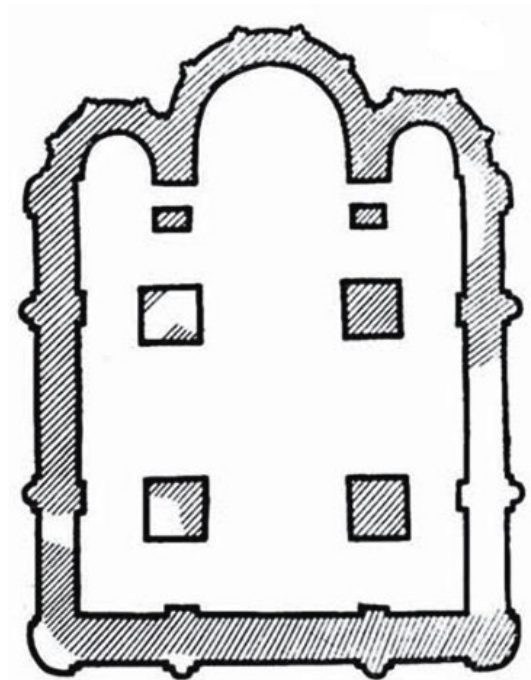

Рис. 27. План Васильківської церкви кінця XII – першої половини XIII ст. у Володимирі

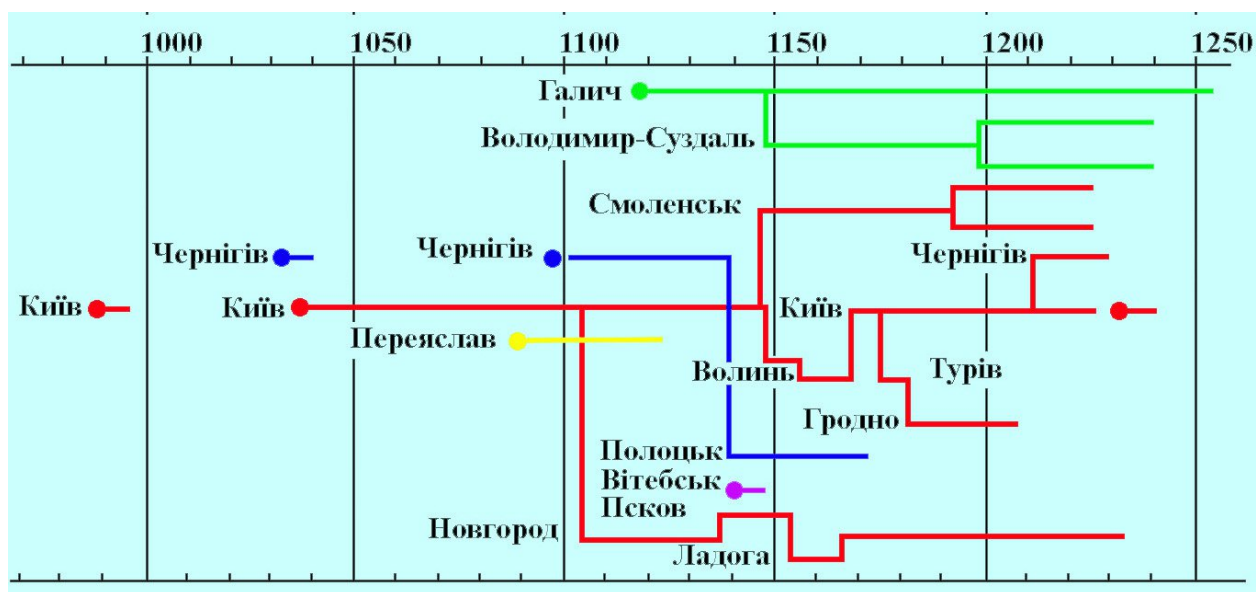

Рис. 28. Схема діяльності будівельних артілей Русі (за П.О. Раппопортом)

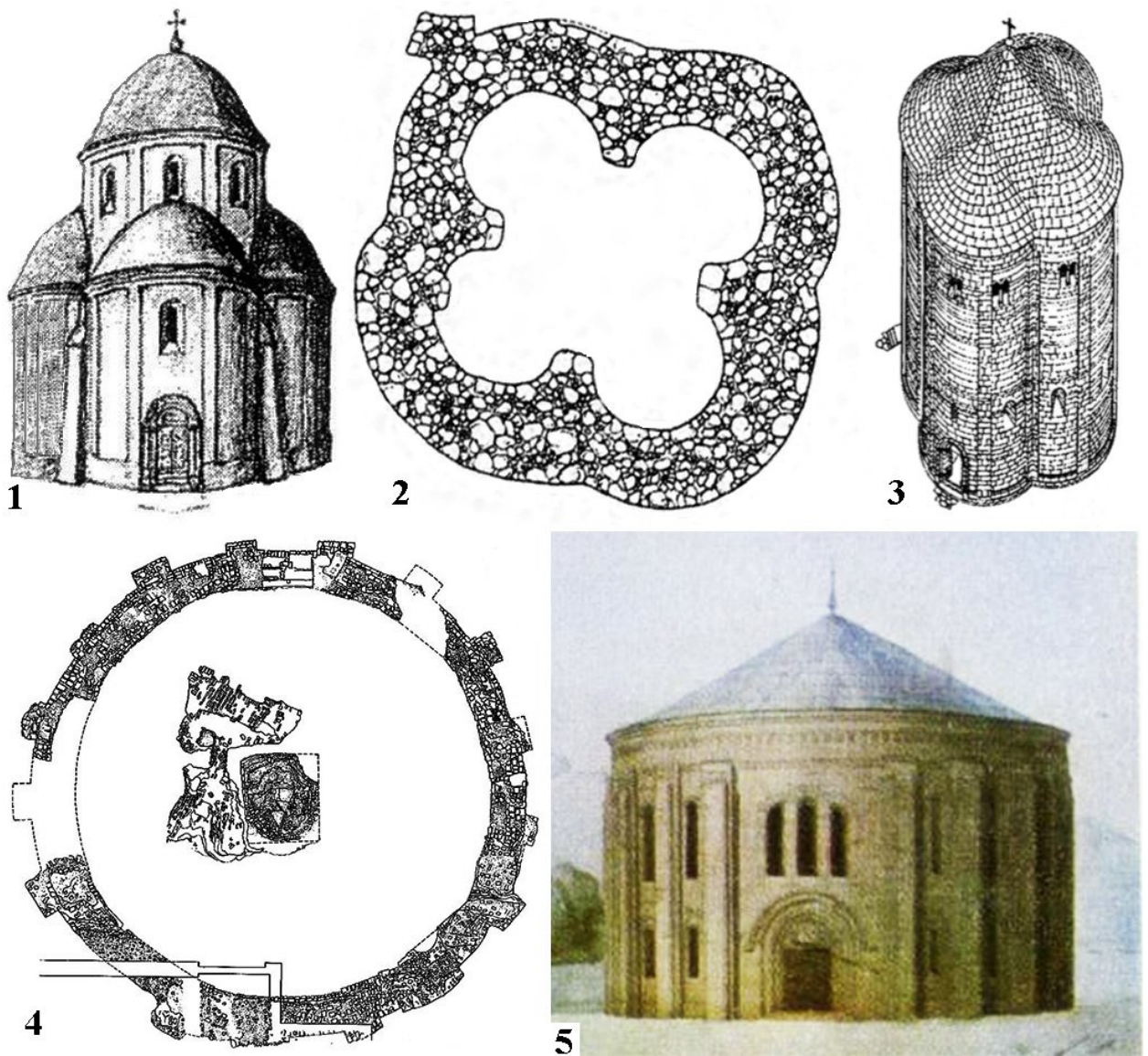

Рис. 29. Церкви-ротонди кінця XII – першої половини XIII ст.

1 – реконструкція загального вигляду квадрифолію на полі «Мурованка» в с. Побережжя неподалік Галича (за В. Яремою); 2 – план фундаментів (за М. Каргером); 3 – аксонометрична реконструкція (за Ю. Дибою); 4 – план фундаментів ротонди в Києві (за П. Толочком та Я. Боровським); 5 – реконструкція (за Ю. Асєєвим)